

Augusteum Aenonae

Dukić, Bernard

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:536931>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET SPLIT

AUGUSTEUM AENONAE

Diplomski rad

Bernard Dukić

Split, 2015.

Odsjek: Odsjek za povijest

Studij: Diplomski studij povijesti (nastavnički smjer)

Predmet: Antička povijest

Naziv teme diplomskog rada:

AUGUSTEUM AENONAE

Student: Bernard Dukić

Mentor: prof. Dr. sc. Nenad Cambi

Split, srpanj 2015.

Sadržaj:

I. Uvod.....	4
II. Istočni korijeni carskog kulta.....	5-12
II. 1. Orijentalne monarhije.....	5-7
II. 2. Grčka.....	7-8
II. 3. Aleksandar Veliki.....	8-10
II. 4. Helenistička kraljevstva.....	10-12
III. Ulazak kulta vladara u Rim i zapadni korijeni carskog kulta..	12-14
IV. Božanski Julijevci; Cezar i August.....	14-17
V. Carski kult u Dalmaciji.....	17-20
V. 1. Ulazak Dalmacije u sferu Rima.....	17-18
V. 2. Organizacija carskog štovanja.....	18-20
VI. Antička Aenona.....	20-25
VII. Hram u Aenoni- kapitolij i augusteum.....	25-37
VIII. Carske statue.....	37-50
IX. Zaključak.....	51-52
X. Bibliografija.....	53-60
XI. Ilustracije.....	61-92
XII. Popis ilustracija.....	93-95
XIII. Sažetak.....	95-97

I. Uvod

Svrha ovog rada je davanje prikaza građevine koja je služila kao mjesto carskog štovanja u staroj Enoni, današnjem Ninu. Budući da je uz hram i carski kult usko vezan i korpus carskih statua, bit će dana i analiza tih spomenika koji svjedoče o razvoju carskog kulta i uključenosti Enone u rimsku državu krajem 1. st. pr. Kr. i u prvom stoljeću Principata. Enona je, kao zajednica Liburna, došla pod utjecaj rimske vlasti kad i ostatak istočne jadranske obale, no njena povijest trgovanja i razmjene raznih dobara s Apeninskim poluotokom započinje dosta ranije. Isto tako, utjecaji grčke kulture su vidljivi od arhajskog doba prateći je u nalazima sve do helenističke. Prodiranjem Rima, liburnska plemena postaju dio složenog procesa romanizacije. Liburni su u 1. st. pr. Kr. čini se stali na pravu stranu u građanskim ratovima, barem što se Oktavijana tiče. Time njihov teritorij još brže ulazi u proces pripajanja rimskoj državi. Liburnska Enona se transformira; dobiva gradske zidine, dvoja gradska vrata, akvedukt i forum s hramom. Upravo je taj hram središnja tema ovog rada budući da je služio svećenicima carskog kulta, iako je prvotno zamišljen kao kapitolijski hram. U doba Augusta podignuto je i ranije svetište vjerovatno posvećeno kapitolijskoj Trijadi. Usporedbom s ostalim hramovima ovog tipa pokušat će se dati zaključak o karakteru hramske građevine. Zaslugom patrona Enone Lucija Volusija Saturnina razvija se carsko štovanje u gradu, pa se dovode i kipovi imperatora i članova njihove obitelji koji su vjerovatno stajali na forumu iako su neki mogli stajati i u samom hramu. Cijela je skupina posvećena caru Tiberiju, te će se razmatrati pojedini portreti i sačuvane statue. Na početku je nužan uvod u razvoj carskog kulta od njegovih orijentalnih i helenističkih početaka preko republikanske tradicije koja je postojala u samom Rimu do razvoja koncepcije božanskog vladara u doba Cezara i Augusta. Time se dobiva povijesna pozadina carskog kulta kao religijskog ali i posve političkog fenomena što se lijepo očituje i u Enoni.

II. Istočni korijeni carskog kulta

II. 1. Orijentalne monarhije

Sustavi vladanja u starom vijeku se ugrubo mogu podijeliti na dva tipa; prvi, koji se javlja u najranijim civilizacijama, uzima odnos vladara i podanika kao odnos božanskog svemoćnog bića i ne tako važnog pojedinca, stopljenog u masi. Drugi tip predstavlja nasljeđe indoeuropske misli i koncepcije zajednice kao društva slobodnih ljudi među kojima se biraju ljudi na neke položaje.¹ I jedna i druga tradicija se ogleda u rimskom carskom kultu budući da je to štovanje bilo mješavina teokratske koncepcije vladara- bogova te rimske tradicije koja je poznavala davanje počasti istaknutim pojedincima.² Tip vladara- boga, despota, se veže uz teokratske monarhije s Istoka; u prvom redu to je Egipat. Faraon (*per-aa-* "velika kuća") od svojih prvih pojava se veže uz boga i nadnaravnu snagu. Vladar Narmer, na svojoj poznatoj ploči, drži neprijatelja u pokornosti koji mu se klanja vladajući njegovim životom i smrću kao kakav bog.³ Ovakva ideja vladara se pojavila u sam osvit povijesti te civilizacije; nakon dugotrajnih borbi Gornjeg i Donjeg Egipta, Narmer je bio taj koji je pobijedio vladare Delte i ujedinio državu te to prikazao na paleti iz Nehena (oko 3200. pr .Kr.). Njegov prikaz prati simbol boga sokola, Hora.⁴ Ta ideja teokracije, vladara koji je i božanstvo te iz toga opravdava svoju vladavinu, traje kroz duga stoljeća egipatske države. Božansko podrijetlo vladara pruža ključ u legitimaciji njegovog apsolutnog despotizma. On je vladao samom tom činjenicom što je božansko biće.⁵ Vladar kao božanstvo na zemlji uspostavlja i održava kozmički poredak zvan *maat*; zbog toga se i uspostavlja takav autokratski poredak države koji se potpuno orijentira prema osobi vladara.⁶ Faraon se često shvaća i kao sin određenog božanstva, kao što se primjerice Tutmozis III. smatrao sinom Amona. Zapis pohoda na Kanaan ovog faraona iz 1468. pr. Kr. na zidovima hrama u Karnaku ga svrstava kao potomka Amona- Ra koji mu je udijelio pobjedu.⁷ Još ranije, u 20.st. pr. Kr., javlja se ideja uskrsnuća, tj. prelaska faraona u božansku sferu; Amenemhet I. se je uspeo na nebesa te spojio ponovno s

¹ M. Zaninović 1998, str. 37

² V. Posavec 1998, str. 71

³ M. Zaninović 1998, str. 37

⁴ E. Heršak 2005, str. 270, bilj. 339

⁵ L. Ross Taylor 1975, str. 1, 4

⁶ E. Bresciani 2007, str. 17- 18

⁷ J. B. Pritchard 2011, str. 228; slobodni prijevod s eng.: " Njegovo je veličanstvo zapovijedilo da se pobjede koje mu je dao njegov otac Amon postave na spomenik u hramu koje je njegovo veličanstvo izgradilo za svog oca Amona..."

bogom Ra koji ga je i stvorio.⁸ Zanimljivo je ovdje primjetiti početak ideje astralne (barem nebeske) apoteoze koja će se protezati preko Egipta, helenističkih kraljevstava⁹ pa sve do Cezarove apoteoze koja je kasnije postala sastavni dio imperijalne ideologije i simbolike.¹⁰ Ostale orijentalne države u kojima je prevladavala slična ili ista ideja božanskog vladara uključuju stari Sumer, Perziju te Babiloniju.¹¹ Perzijski kraljevi su bili baštinici vladara Asirije, Hetita i Babilonije u toj ideji božanskog apsoluta čija je riječ zakon.¹² Babilonski despoti nisu ipak bili tako jednoznačno okarakterizirani kao bogovi; radije su viđeni kao pastiri svog naroda ili namjesnici svojih bogova.¹³ Tako Hamurabi legitimizira svoju vladavinu primajući božanske ovlasti i uputstva preko vrhovnog boga Marduka, posredujući na taj način između naroda i bogova. Hamurabi ustvari sam instalira Marduka kao vrhovnika babilonskog panteona kad je učvrstio svoju vlast; raniji sumerski bogovi se, po mitu, dragovoljno povlače.¹⁴ Vidljiva je isprepletenost uzajamne legitimacije; moć religijskog poslanja daje pravo vladaru vladati, no tek kad je izvojevao određenu pobjedu. Ahemenidska Perzija nastavlja dijelom ovakav koncept vladanja; ipak, njihovi vladari, unatoč proskinezi i ostalim običajima koji su se Grcima činili pretjeranim i čudnim¹⁵, nisu smatrani samim utjelovljenjem boga, već više kao izvanredne osobe koje vladaju milošću određenog božanstva.¹⁶ Ipak, to ne znači da to nije bio despotski odnos vladara prema podanicima.¹⁷ Sve ove ideje o božanskom vladaru, ukorijenjene u civilizacijama Istoka, su postale korijeni ideje carskog kulta; sve su one prihvaćene preko Cezara i Augusta, koji su pak njih prihvaćali preko Aleksandra Velikog.¹⁸ Zbog toga su ovakva razmišljanja vrlo značajna za razumijevanje prirode kulta carske osobe i njegove obitelji. Aleksandar je, pak, svoje ideje o vlastitoj božanstvenosti vukao iz dvije tradicije; gore spominjanih istočnih i iz tradicije grčkih polisa, s kojima se prije upoznao.

⁸ J. B. Pritchard 2011, str. 5

⁹ D. Fishwick 1993a, str. 19-20; primjerice Antioh I. Komagenski, koji je epifanijom primljen među zvijezde.

¹⁰ D. Fishwick 1993a, str. 20, 74; L. Ross Taylor 1975, str. 91; Svetonije, *Caes.* 88: *...creditumque est animam esse Caesaris in caelum recepti*; Ovidije, *Metam.* XV, 840- 842; *Hanc animam interea caeso de corpore raptam fac iubar, ut semper Capitolia nostra forumque divus ab excelsa prospectet Iulius aede.*

¹¹ M. Zaninović 1998, str. 37

¹² L. Ross Taylor 1975, str. 3-4

¹³ L. Ross Taylor 1975, str. 4

¹⁴ P. Matthiae 2007, str. 334, 344

¹⁵ Herodot, VII, 136; L. Ross Taylor 1975, str. 2: οὐτε γὰρ σφίσι ἔν νόμῳ εἶναι ἄνθρωπον προσκυνέειν: "naime nije nam u običaju klanjati se (prostirati) smrtniku (čovjeku) ".

¹⁶ L. Ross Taylor 1975, str. 3-4

¹⁷ M. Zaninović 1998, str. 37-38

¹⁸ M. Zaninović 1998, str. 38; L. Ross Taylor 1975, str. 1; D. Fishwick 1993a, str. 8 i d.

II. 2. Grčka

Grčki polisi, gradovi- države, su u klasičnom razdoblju poznavali običaj nagrađivanja svojih dobročinitelja s posthumnim počastima; to se radilo organiziranim kultom. Na zakonit način određena je zajednica izražavala svoju zahvalnost individualcu koji ih je zadužio pokopavši ga na agori i podignuvši oltar te prinoseći nakon toga žrtve na tom mjestu.¹⁹ Pogotovo su bili čašćeni osnivači gradova (κτίσται) kao Miltijad u Hersonezu te Brazida u Amfipolisu.²⁰ Posebno je zanimljiv primjer Teagen s otoka Tasa, kojeg spominje Pauzanija.²¹ Značajan je jer Teagen nije bio nekakav poseban dobročinitelj već obični atlet; svejedno je u očima stanovnika Tasa zaslužio božanske počasti. Iako je takvo štovanje organizirano u ovim slučajevima za povijesne osobe, podrijetlo tog kulta je u čašćenju heroja iz mitova i legendi.²² Kult heroja se neizbježno povezuje i preklapa s kultom mrtvih predaka; razlika je u tome što se štovanje heroja ne vezuje nužno uz određeno mjesto, dok je kult predaka logički povezan s određenom zajednicom, polisom ili obitelji. Naravno, događa se da su pretci pojedine obitelji i slavni heroji iz prošlosti te kao takve može ih se štovati na oba načina.²³ Postojala je teza da kult heroja vuče svoje podrijetlo iz vremena mikenske civilizacije; dijelom je to sigurno točno, no arheologija i filologija se tu ne mogu do kraja uskladiti. Najraniji pisani podatak, osim epske poezije, jest činjenica da je Drakon u Ateni krajem 7. st. pr. Kr. donio odredbu kojom se trebaju štovati isto bogovi i lokalni heroji.²⁴ Grobovi heroja primaju počasti od kraja 8.st., kada postoji kult Agamemnona u Mikeni te Menelaja i Helene u Sparti. No to samo znači da su tada ti grobovi nanovo otkriveni i pripisivani epskim herojima. Tako su grobovi sedmorice protiv Tebe ustvari arheološki iz razdoblja heladske kulture, oni hiperborejskih djevoja s Delosa iz mikenskog vremena.²⁵ Time nije potvrđena teza da je herojski kult direktan nastavak kulta mrtvih iz mikenskog vremena; arheologija ne daje za pravo zaključiti da postoji kontinuitet štovanja od mikenskog do arhajskog doba. Štovanje heroja prema tome ima drugi izvor, a to je epska poezija koja posebno buja od 8. st. pr. Kr. na dalje.²⁶ Jonska se je epika proširila i kopnenom Grčkom od 750. pr. Kr. pa nadalje, što je dovelo do otkopavanja

¹⁹ D. Fishwick 1993a, str. 3

²⁰ Herodot VI, 38: καὶ οἱ τελευτήσαντι Χερσονησίται θύουσι ὡς νόμος οὐκίστη; Tukidid V, 11: ὡς ἥρωί τε ἑντέμνουσι καὶ τιμὰς δεδῶκασι; D. Fishwick 1993a, str. 3

²¹ Pauzanija, VI, 11, 8: ...νομίζουσιν ἄτε θεῶ θύειν

²² D. Fishwick 1993a, str. 3

²³ L. R. Farnell 1921, str. 343; takvi su primjerice Neleidi koji su činili temelj vlasti u pojedinim polisima na zapadnoj obali Male Azije a podrijetlo vuku od heroja Neleja, oca Nestora iz Pila; M. Miličević Bradač 2004, str. 11

²⁴ C. Antonaccio 1994, str. 390

²⁵ W. Burkert 1985, str. 203

²⁶ W. Burkert 1985, str. 204

starih mikenskih grobova te identificiranja istih s herojima.²⁷ Ipak, sve ove počasti uključuju mrtve, bili oni heroji ili pretci. Ključna promjena se dogodila početkom 4. st. pr. Kr., kada se počasti rezervirane za osobe nakon njihove smrti, sada pridaju i živim osobama.²⁸ Oltar se otada mogao podići živoj osobi i častiti ga kao heroja; tako Dionizije Mlađi od Sirakužana dobiva počasti koje Diodor Sicilski opisuje kao herojske.²⁹ Krajem klasičnog razdoblja i u postklasično vrijeme, u staroj su se Heladi razvili novi odnosi čašćenja živih osoba, što je u direktnoj vezi s općom situacijom. Jačanjem Sparte i Atene, individualci su počeli stjecati sve veće ovlasti; u takvom sustavu moliti se i žrtvovati živom čovjeku koji je određen polis spasio od nedaća i unaprijedio ga postaje isto kao moliti se nekom bogu; ionako je svrha boljitak polisa.³⁰ Razvijaju se i drugi oblici štovanja, kao što je sve veći broj magijskih kultova, a filozofija razvija osjećaj nepovjerenja prema bogovima.³¹ U takvom ozračju, čini se da živi čovjek postaje objekt štovanja poput bogova; prvi takvi primjer bi bio spartanski general, pobjednik kod Egospotama³², Lisandar.³³ Plutarh prenosi kako je on sam sebi ali i ostalim zapovjednicima podignuo brončane kipove u Delfima, a gradovi u Joniji su mu podizali oltare i žrtvovali njegovoj osobi kao božanstvu.³⁴ Ipak, postoji i mišljenje da su te počasti došle tek nakon njegove smrti; u svakom slučaju, razmjor štovanja Lisandra nije bio velik te je pravi oblik kulta vladara-boga bio rezerviran za Aleksandra Velikog.³⁵

II. 3. Aleksandar Veliki

Aleksandar je prvi bio osoba koja je među Grcima preuzela ove istočne, manje-više egipatske i perzijske, koncepcije vladara kao božanstva; to je služilo njegovim nastojanjima da se spoje Istok i grčki svijet u jedan, helenistički.³⁶ Njegova karijera i sjajni uspjesi su bili stožerni za daljni razvitak ideje o božanskom vladaru i praksi kulta vladara.³⁷ Osvajanja koja je poduzeo i koncepcije koje je prihvatio nisu bile bez temelja, barem po mitološkom gledištu. On je, naime, po majčinoj liniji (epirskoj) potjecao od najboljeg ahejskog junaka Ahileja, a po

²⁷ M. L. West 1988, str. 151

²⁸ D. Fishwick 1993a, str. 4

²⁹ Diodor Sicilski, XVI, 20, 6; L. Ross Taylor 1975, str.9; D. Fishwick 1993a, str. 4: ...τόν Δίωνα καί τιμάς ἁπένειμεν ἠρωικάς.

³⁰ D. Fishwick 1993a, str. 6

³¹ D. Fishwick 1993a, str. 7; Platon (*Politeia*, X, 885B) zaključuje kako su bogovi lako predobijeni na nečiju stranu (ἔνπαρκαμθήτους), tj. potkupljivi žrtvama i molitvama.

³² P. J. Rhodes 2010, str. 159; P. Lisičar 1971, str. 154

³³ L. Ross Taylor 1975, str. 11

³⁴ Plutarh, *Lys.*, XVIII, 1-3; L. Ross Taylor 1975, str. 11; P. J. Rhodes 2010, str. 159; βωμούς ἄι πόλεις ἀνέστησαν ὡς θεῶ καί θυσίας ἔθυσαν.

³⁵ D. Fishwick 1993a, str. 7

³⁶ M. Zaninović 1998, str. 38

³⁷ D. Fishwick 1993a, str. 8

očevoj od najvećeg junaka cijele Grčke ikada- Herakla.³⁸ Stalno vođen tim podrijetlom, nije propustio to iskazati kad je mogao. Osvojivši Troadu, davao je posebne počasti na mjestu legendarnog Ahilejeva groba.³⁹ Nastavljajući svoje pothvate i došavši u Egipat, približio se mjestu koje mu je zauvijek odredilo božansko podrijetlo. Glasovito Amonovo proročište u oazi Siwa u libijskoj pustinji bilo je poznato po svom poštenju i nekorumpiranosti. I Atenjani su slali svoje izaslanike na to mjesto kad su Delfi pali pod makedonski utjecaj. Tako je Aleksandar otišao u svetište koje je Grcima značilo pouzdanost i sigurnost.⁴⁰ 331. pr. Kr. je posjetio proročište s ne baš nama jasnom namjenom; niti nam je poznat njegov točan upit niti odgovor Amonovog svećenika. Ipak, ono što jest jasno je da ga je svećenik proglasio sinom Zeusa Amona.⁴¹ Za Egipat i njegove stanovnike to nije bio neki poseban čin; svaki vladar, faraon je bio božanstvo. Budući da je Aleksandar osvojio Egipat i njime zavladao, samim tim činom on postaje sin Amona Ra. No za grčki svijet to je imalo dalekosežnije posljedice jer je Amon bio identificiran s grčkim Zeusom.⁴² Helenski je svijet to raznoliko primio; neka druga proročišta u Grčkoj su ovo potvrdila, slikar Apel je oslikao Aleksandra u Artemiziju u Efezu s Zeusovom munjom u rukama⁴³, dok su maloazijski grčki gradovi iskazali najveće počasti osnivajući kult Aleksandra po vlastitom nahodaenju. U njemu su vidjeli spasitelja (σωτήρ, što su kasnije prihvatili dijadosi) od perzijske vlasti.⁴⁴ Spartanci su, njima svojstveno, lakonski odgovorili da ako Aleksandar želi biti sin Zeusa, neka mu.⁴⁵ U Ateni je, pak, došlo do značajne rasprave te je tek 323. pr. Kr. poslano izaslanstvo u Babilon da Aleksandru priopće svoj zaključak. Opet je Arijan (*Anab.*, VII, 23, 2) ključan u ovoj priči koji kaže: καὶ ἐστεφάνουν αὐτὸν στεφάνοις χρυσοῖς, ὡς θεωροὶ δῆθεν ἐς τιμὴν θεοῦ ἀφιγμένοι. Prepirke su se vodile misli li Arijan da su to uistinu bili poslanici ili se samo takvima činili.⁴⁶ Bilo kako bilo, ostaje činjenica da su se božanske počasti davale Aleksandru za vrijeme njegova života, što je on i poticao i prenio na sebe tisućljetnu tradiciju orijentalnih monarhija. Ne samo na sebe, već na grčki i helenistički svijet, a time je postao uzor za kasniji kult rimskih careva. Razlika između njegovog odnosa i dijadoha i kasnijih helenističkih kraljeva jest što on, za razliku od njegovih nasljednika, nije ustanovio organiziran državni kult svoje osobe, već je

³⁸ L. Ross Taylor 1975, str. 14; M. Zaninović 1998, str. 38; postojao je i mit po kojem je Aleksandrova majka Olimpija zanjela s bogom Dionizom koji joj je došao u formi zmije; kasnije je i Oktavijan preuzeo ovu priču; D. Fishwick 1993a, str. 8

³⁹ Arijan, *Anab.*, I, 12; L. Ross Taylor 1975, str. 14: 'ὅτι καὶ τὸν Ἀχιλλέως ἄρα τάφον ἔστεφάνωσεν.

⁴⁰ L. Ross Taylor 1975, str. 15-16; M. Zaninović 1998, str. 38

⁴¹ D. Fishwick 1993a, str. 8-9; L. Ross Taylor 1975, str. 16; M. Zaninović 1998, str. 38

⁴² D. Fishwick 1993a, str. 9

⁴³ L. Ross Taylor 1975, str. 16-17

⁴⁴ D. Fishwick 1993a, str. 9

⁴⁵ Elijan, *Var. Hist.*, II, 19; L. Ross Taylor 1975, str. 22: 'επειδὴ Ἀλέξανδρος βούλεται θεός εἶναι, ἔστω θεός

⁴⁶ D. Fishwick 1993a, str. 10

uživao određene blagodati koje su mu grčki gradovi te istočna područja države davali zbog njegove osobne veličine i uspjeha.⁴⁷

II. 4. Helenistička kraljevstva

Aleksandrovom smrću 323. njegova ogromna država je podijeljena među njegovim nasljednicima, dijadosima. Prvo je cijela kraljevina bila rascijepkana među generalima na pojedine satrapije, a međusobni sukobi na kraju su rezultirali utemeljenjem četiriju velikih helenističkih kraljevstava; Egipat kojom je vladao Ptolomej I. Soter (i kasnije po njemu nazvana dinastija Ptolomejevića), država Seleuka koja je obuhvatila najveći dio, Makedonija na čelu sa Kasandrom i Lizimahova država (Trakija i dio Male Azije).⁴⁸ Ti su vladari preuzeli istočnjačke teokratske koncepcije vlasti te je vladar shvaćan kao apsolutni gospodar čija je volja zakon.⁴⁹ Svoju moć i legitimaciju ti su vladari temeljili na božanskom podrijetlu i statusu svog bivšeg zapovjednika Aleksandra. Tako su i oni, davajući mu božanske počasti, počeli ih primati u svojim državama.⁵⁰ Čini se da samo u Aleksandrovoj rodnoj Makedoniji nije zaživio kult vladara niti su tamo božanske počasti davane Aleksandru.⁵¹ Helenistički se kult vladara može podijeliti u dvije kategorije. Prvo je štovanje pojedinih kraljeva ustanovljeno odlukom pojedinih polisa kojim vladar postaje jedno od službenih božanstava tog određenog grada. Drugo je službeni, državni kult monarha kojeg je ustanovila središnja vlast u nekim od kraljevstava.⁵² Pojedini polisi su odavali počasti određenoj osobi vladara zbog nekih dobročinstava koje je njegova moć nosila; tako su kraljevi slavljani kao dobročinitelji (ἑυεργέτης) ili spasitelji (σωτήρ) i davane su im počasti jednake bogu (ἰσόθεοι τιμαί). To je uključivalo žrtve, oltare, hramove, svećenike, slike, procesije, igre, festivale i godišnjice.⁵³ Grci u matici zemlji i u Joniji su bili i više nego spremni davati ovakve časti dijadosima. Već 311.pr.Kr. Antigon je dobio svoj festival i oltar u Troadi, dok su Atenjani osobito častili i Antiona i Demetrija Poliorketa kojeg su čak prozvali utjelovljenim bogom. U Troadi je podignut oltar na kojem su nuđene žrtve Seleuku I. Nikatoru te je držano natjecanje njemu u čast, a Pauzanija⁵⁴ nas obaviještava kako su Rođani štovali Ptolomeja I.

⁴⁷ D. Fishwick 1993a, str. 10-11

⁴⁸ P. Lisičar 1971, str. 202-203

⁴⁹ M. A. Levi 2007, str. 205

⁵⁰ M. Zaninović 1998, str. 39

⁵¹ L. Ross Taylor 1975, str. 27; Antipatar, general kojeg je Aleksandar ostavio da vlada Makedonijom i Grčkom, je odbio zvati Aleksandra bogom dok i kasniji vladari (Antigon Gonat) nisu ustanovili štovanje vladara.

⁵² D. Fishwick 1993a, str. 11; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 6

⁵³ D. Fishwick 1993a, str. 11, 21

⁵⁴ Pauzanija, I, 8, 6; L. Ross Taylor 1975, str. 29: Σωτήρα παραδόντων Ῥοδίων τὸ ὄνομα.

kao Sotera, spasitelja davši mu to ime.⁵⁵ Državni dinastički kult se razlikovao od ovog povremeno instaliranog štovanja. Motivi kralja koji ga je pokrenuo su bili različiti, ali logični. Prije svega to je bila želja vladara da se naglasi veza s osnivačem dinastije zbog legitimacije svoje vlasti, zatim jačanje odanosti centralnoj vlasti te najbitnije, a to je bilo posvećivanje vladavine toga vladara te time pružanje opravdanja za svoju vlast.⁵⁶ U helenističkom Egiptu Ptolemejevići su identificirani s starom tradicijom faraonske divinizacije te su primali pripadajuća štovanja i ceremonije.⁵⁷ Ipak, za utemeljitelja dinastije i prvog vladara Ptolemeja I. Sotera to nije bilo tako. On je ustanovio posthumna štovanja za Aleksandra u obliku kolegija svećenika čija je služba služila i kao kalendar, dok je se sam odbio proglasiti bogom. To je učinio njegov nasljednik, Ptolemej II. Filadelf koji ga je oko 280.pr.Kr. divinizirao u formuli Θεός Σωτήρ. Nadalje, deificirao je i Ptolemejevu ženu Bereniku proglasivši ih parom bogova spasitelja te je zatim, oko 272.-271.pr.Kr. osigurao božanske počasti i za sebe i svoju ženu (i sestru) Arsinoju II. Te su počasti uključivale žrtve, procesije te gimnastička, glazbena i konanjička natjecanja.⁵⁸ Za dinastički kult Seleukida nema tako ranih podataka, no iz aktivnosti Antioha III može se razumijeti priroda tog štovanja. On je izdao edikt 194.pr.Kr. kojim nalaže satrapu Karije da se ustanove visoke svećenice (ἁρχιέρειαι) za službu kulta njegove žene Laodike kao što je on imao svoje visoke svećenike.⁵⁹ Izgleda da je tako službeni kult u državi Seleukida bio ustanovljen tako da vrijedi za cijelo kraljevstvo ali je decentraliziran na način da je svaka pokrajina imala svoga vrhovnog svećenika. Općenito je kraljevstvo Seleukida bio jedan amalgam, spoj različitih satrapija ujedinjenih u osobi vladara. Jasno je da kult vladara tu igra veliku ulogu nastojeći spojiti različite krajeve zemlje u davanju počasti kralju.⁶⁰ Analogno tome, i Rimsko je Carstvo težilo carskim kultom u biti ostvariti isti cilj; u veoma šarolikim provincijama ustanoviti kult cara kojim epihorski stanovnici svojim opsluživanjem dokazuju svoju odanost državi i caru i na taj način se ujedinjuju. August i Tiberije su kreirali kompleksnu strukturu kulta kojim se središte Carstva vezalo s periferijom a kolegijima svećenstva organiziranim za svaki društveni sloj spriječavale su se opasnosti separatizma.⁶¹ Od helenističkih država, potrebno je još spomenuti dinastijski kult Antioha I. u Komageni i to zbog njegovih sinkretističkih elemeneta; ovdje se ovaj vladar vidio kao σύνθροπος tj. jednak s bogovim na način da dijeli s njima tron (na spomeniku iz 63.pr.Kr.).

⁵⁵ L. Ross Taylor 1975, str. 29

⁵⁶ D. Fishwick 1993a, str. 13; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 6, bilj. 2

⁵⁷ M. Zaninović 1998, str. 39

⁵⁸ D. Fishwick 1993a, str. 13-14

⁵⁹ D. Fishwick 1993a, str. 16; G. Shipley 2014, str. 158; spominje se kraljičino približavanje božanstvu i zapisivanje imena kraj imena kralja i njegovih πρόγονοι, tj. prethodnika.

⁶⁰ D. Fishwick 1993a, str. 16-17

⁶¹ I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 75

Spojivši grčku i perzijsku tradiciju, to su bili Zeus Oromazdes, Apolon, Mithra, Helios i Hermes. Također je karakteristična njegova ideja astralne epifanije, po kojoj je on primljen među zvijezde kao božanstvo⁶² a što će kasnije preuzeti Cezar u svom ulasku u zvijezde a time će postati i simbol carske ideologije.⁶³

III. Ulazak kulta vladar u Rim i zapadni korijeni carskog kulta

U vrijeme prodora rimske države na helenistički Istok, praksa davanja božanskih počasti istaknutim osobama kao priznanje i zasluga za njihova djela je dugo bila prisutna. Zbog toga su predstavnici rimske vlasti i moći u tim krajevima dobijali iste počasti kao i helenistički kraljevi- oltare, žrtve, svećenike, hramove itd.⁶⁴ Božanska srž u vladarevoj osobi je davala nužan autoritet te su stoga grčki gradovi, nudeći takve počasti rimskim vojskovođama, u stvari obavljali praktičnu političku djelatnost.⁶⁵ Prvi Rimljanin koji je primio počasti jednake bogovima bio je C. Marcellus nakon što je oslobodio Sirakuzu od Kartazana. Ustanovljen je i festival Marcellia, kojeg je kasnije Verres pretvorio u svoj osobni.⁶⁶ Prvi koji je doživio trajni kult bio je Tit Kvinkije Flaminin, pobjednik u Drugom makedonskom ratu. Nakon što je oslobodio Grčku od makedonske vlasti, brojni grčki gradovi mu iskazuju božanske počasti. Halkida mu je odala božanske počasti 191.pr.Kr., povezujući ga s Heraklom i Apolonom u molitvenim formulama; uz to, dobio je osobnog svećenika koji je obavljao žrtve i libacije (ljevanice). Poseban himan je sastavljen u njegovu čast te je zazivan skupa s Zeusom, Romom i Pistisom (vjera, pobožnost) Rimljana.⁶⁷ I druge važne vojskovođe i istaknute osobe iz Rima su na istoku dobivale ovakve časti; Sula je dobio kult i igre (*Syllaia*) u Ateni 86.pr.Kr., Pompej je u Mitileni zvan *soter* i *euergetes* a provincije Azije su i Cezara počastile nazivima u maniri helenističkih kraljeva.⁶⁸ Vrlo je bitna ovdje pojava božice Rome, zbog toga što će ona imati središnju ulogu u organizaciji sistema koji je osmislio August. Kao personifikacija

⁶² D. Fishwick 1993a, str. 18-20

⁶³ Svetonije, *Caes.*, 84, 88; L. Ross Taylor 1975, str. 91; R. Turcan 2001, str. 135

⁶⁴ D. Fishwick 1993a, str. 46

⁶⁵ L. Ross Taylor 1975, str. 35

⁶⁶ Plutarh, *Marc.*, XXIII, 7; Ciceron, *In C. Verrem*, II, 2, 51; D. Fishwick 1993a, str. 46; L. Ross Taylor 1975, str. 35; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 6

⁶⁷ Plutarh, *Flam.*, XVI, 2-3; D. Fishwick 1993a, str. 46; L. Ross Taylor 1975, str. 36: kraj himne: Ζήνα μέγαν Ῥώμαν τε Τίτον θ' ἅμα Ῥωμαίων τε πίστιν ἤϊε Παίων, ὥ Τίτε σώτερ

⁶⁸ D. Fishwick 1993a, str. 48

Republike, ona je bila prijelaz između helenističkog kulta vladara i rimskog carskog kulta.⁶⁹ U biti to božanstvo su stvorili helenistički Grci te se pojavljuje u spomenutoj himni Flamininu. Tacit (*Ann.*, IV, 56, 1) spominje i gradnju hrama Rome u Smirni 195.pr.Kr.: *seque templum urbis Romae statuisse, M. Porcio consule*. Doduše, čini se da je to u potpunosti bilo politički motivirano (stanovnici Smirne su tražili rimsku zaštitu od Antioha III.).⁷⁰ Nadalje, kult božice Rome je ustanovljen i na Rodosu i Hiosu te u Delfima; manje-više u cijelom egejskom svijetu koje je na takva štovanja već bilo naviknuto u helenizmu.⁷¹ Postojala je i muška personifikacija rimskog naroda u grčkom svijetu- ὁ Δῆμος τῶν Ῥωμαίων. Prema Polibiju⁷², stanovnici Rodosa su podignuli kolosalni kip Demosa Rimljana u hramu Atene. Takva prezentacija rimskog naroda se održala i dalje stoljećima, što potvrđuje i statua u Efezu iz 2.st.⁷³ Objekt štovanja rimskog naroda u muškom rodu je postojao i prije ovih izraza kulta i udvornosti grčkih polisa, i to u samom Rimu. Zvan je *Genius Populi Romani* te je poznat bar od 218.-217. pr. Kr., a zabilježio ga je i Livije (XXI, 62, 9): *et Genio maiore hostiae caesae quinque*.⁷⁴ Ovaj koncept Geniusa Publicusa ili Geniusa Populi Romani je bio još jedan model po kojem se helenistička ideja primila u Rimu; on je utoliko važniji od nekih drugih ideja zbog toga što je kasnije stvoren i Genius Augusti koji je sadržavao elemente ovih shvaćanja.⁷⁵ To nas dovodi do jedne rimske, republikanske tradicije koja se pretočila u carski kult. Rimljani republikanskog razdoblja su vjerovali kako je genij božanska srž ljudskog bića ali i duh zaštitnik kojeg se štuje. Drugi važan pojam je *numen*, koji isto označava božansku moć a koji je poistovjećen s imperiumom. Sve ove koncepcije su bile bliske pojmu vlasti; rimski magistrati koji su dobili *imperium* bili su posvećeni i stoga nepovredivi. Na svemu tome je i August temeljio svoju svetu vlast, imajući u rukama sve nepovredive magistrature.⁷⁶ Senat je 30. pr. Kr. donio dekret po kojem se Geniju Augusta treba vršiti libacije na svim banketima, privatnim i javnim; time se kult Augustova genija uvodi u privatni kult rimskih obitelji.⁷⁷ Augustov je genij štovan kao genij oca domovine, na isti način kao što je genij oca obitelji (*pater familias*) bio u privatnom kultu.⁷⁸ Što se tiče apoteoze, to uistinu nije bilo ukorijenjeno u rimskoj religiji. Ipak, postojao je jedan primjer takve prakse koji se tiče mitološkog prvog

⁶⁹ D. Fishwick 1993a, str. 50

⁷⁰ L. Ross Taylor 1975, str. 36- 37; D. Fishwick 1993a, str. 49

⁷¹ D. Fishwick 1993a, str. 49-50

⁷² Polibije, XXXI, 4, 4; J. Rufus Fears 1978, str. 274; Ἐψηφίσαντο δὲ καὶ κολοσσόν τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων...

⁷³ J. Rufus Fears 1978, str. 275-276

⁷⁴ J. Rufus Fears 1978, str. 277

⁷⁵ J. Rufus Fears 1978, str. 286

⁷⁶ V. Posavec 1998, str. 72

⁷⁷ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 14

⁷⁸ V. Posavec 1998, str. 72

kralja Rima Romula. Tradicionalno, on nije umro već je diviniziran i uznesen na nebo praveći društvo ostalim bogovima. Također, identificiran je s sabinskim bogom Kvirinom (*Quirinus*).⁷⁹ Dakle, postojala je ideja u republikanskoj tradiciji po kojoj su zaslužni pojedinci proglašavani bogovima poslije svoje smrti. U vremenu kasne Republike, i općenita filozofska gibanja su priznavala koncepcije o božanskoj srži istaknutih osoba; tako i trezveni republikanac Ciceron smatra da zaslužni pojedinci žive na nebu.⁸⁰

IV. Božanski Julijevci; Cezar i August

Cezar obilježava prekretnicu. On je bio prvi vođa rimske države kojem je senat dodijelio božanske počasti⁸¹, a kasnije je (42. pr. Kr.) proglašen i bogom.⁸² Potjecao je od porodice Julijevaca, koja se dičila svojim podrijetlom izvodeći ga od Jula, Enejina sina; Eneja je pak bio Venerin potomak. S druge strane, izvodio je svoje podrijetlo i od Marsa preko drevnih kraljeva Albe Longe.⁸³ Iako se time naslanjao na božansku tradiciju rimskog podrijetla (a preko Romula i Kvirina i na instituciju kralja), ipak su Cezarove ideje bile pod utjecajem prošlih helenističkih dinasta.⁸⁴ Nakon pobjede kod Farsala, Cezar je pokorio i Egipat i određeno vrijeme proveo s Kleopatrom; vjerovatno su i svjedočanstva moći drevne egipatske države i helenističke tradicije božanskog vladara u istočnim državama ostavile traga na Cezara i njegove daljne planove u Rimu.⁸⁵ Još od 63. pr. Kr. držao je poziciju vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*) koji je upravljao kolegijem svećenika (pontifika); tu je funkciju nekada obavljao rimski kralj te se je tako nastavljao i na tu tradiciju stariju i od Republike.⁸⁶ Poslije njegove smrti senat je odredio da se ljudi mogu zaklinjati njegovim osobnim Genijem⁸⁷ što ga je stavilo u tradiciju helenističkih kraljevstava u kojima se često zaklinjalo

⁷⁹ Enije, *Ann.*, I, 116- 117; D. Fishwick 1993a, str. 53; L. Ross Taylor 1975, str. 43: *Romulus in caelo cum dis genitalibus aevum degit*. Slobodni prijevod: " Romul živi u nebesima s plodnim bogovima ".

⁸⁰ Ciceron, *De Rep.*, VI, 13; D. Fishwick 1993a, str. 54

⁸¹ D. Fishwick 1993a, str. 56

⁸² CIL IX, 2628; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 13; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 76-77: *Genio Deivi Iuli / parentis patriae / quem senatus / populusque / Romanus in / deorum numerum / rettulit*.

⁸³ L. Ross Taylor 1975, str. 58- 59; D. Fishwick 1993a, str. 56

⁸⁴ L. Ross Taylor 1975, str. 58

⁸⁵ M. Zaninović 1998, str. 39; neki grčki gradovi u Maloj Aziji ga nazivaju otkrivenim bogom- θεόν 'επιφανή

⁸⁶ L. Ross Taylor 1975, str. 59-60; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 12

⁸⁷ Dion Kasije XLIV, 6, 1; L. Ross Taylor 1975, str. 67; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 12: τήν τε τύχην 'αυτού 'ομύναται

kraljevom τύχη.⁸⁸ Cezarov rođendan je slavljen kroz poseban festival na kojem su vršena javna žrtvovanja, što ga je opet približavalo i helenističkim dinastima ali i vladarima Egipta i Perzije.⁸⁹ Sve su ove počasti dane Cezaru poslije njegove smrti. Za života ih je isto primao, i to neke ravne onima koje su se nudile bogovima. Treba spomenuti bojna kola s brončanim Cezarovim kipom postavljenim na Kapitolu i natpisom koji, prema Dionu Kasiju, imenuje Cezara polubožanstvom.⁹⁰ Moguće je da je Dionov podatak manjkav, tj. da se u natpisu ne spominje da je Cezar polubog već se poistovjećuje s nekim polubogom jer isti autor kasnije tvrdi da je Cezar maknuo ime s natpisa. Vjerovatno je to bio Romul.⁹¹ Tako je već za života Cezar identificiran s polumitološkim likom koji je svojim zaslugama postao bog. Pokrenuto je i štovanje Jupitera Julijskog (*Iuppiter Iulius*) ili pak božanskog Julijevca (*divus Iulius*). Naime, Dion Kasije (XLIV, 6, 4) imenuje novi kult kao kult Jupitera Julijskog (doslovce Zeusa) te donosi podatak da je Marko Antonije postao svećenik kao nekakav *flamen Dialis* : καὶ τέλος Δία τε αὐτὸν ἄντικρυς Ἰούλιον προσηγόρευσαν, καὶ ναὸν αὐτῷ τῆ τ' ἐπιεικείᾳ αὐτοῦ τεμενισθῆναι ἔγνωσαν, ἱερέα σφίσι τὸν Ἀντώνιον ὥσπερ τινὰ Διάλιον προχειρισάμενοι. Drugo svjedočanstvo je Ciceronovo (*Phil.*, 2, 110) koje ipak daje nešto točniju verziju: *Est ergo flamen, ut Iovi, ut Marti, ut Quirino, sic divo Iulio M. Antonius*. Dakle, svećenička služba Marka Antonija je ona božanskog Julija i ona nalikuje na flamera Jupitera, Marsa i Kvirina (tri glavna flaminata).⁹² Moguće je da je Dion pogriješio u transkripciji ukoliko je to išao obaviti direktno; naime, u latinskom jeziku u akuzativu *divum Iulium* bi zvučalo isto kao Δία Ἰούλιον u grčkom iako bi značenje bilo dosta različito.⁹³ U svakom slučaju, Cezar je doživio počasti koje su mu dale službenog flamera, kao što su imali glavni bogovi rimske religije. Kako je spomenuto, poslije smrti proglašen je bogom. Njegov nećak, Oktavijan, iako veoma mlad, vrlo se mudro odmah propagirao kao njegov nasljednik naglašavajući konstantno tu vezu s Cezarom. Cezar ga je i imenovao u oporuci svojim nasljednikom.⁹⁴ Kad su Cezaru dane božanske počasti 42. pr. Kr., na posmrtnim igrama viđen je komet (*sidus Iulium*) koji intepretiran kao znak da je Cezarova duša primljena među zvijezde;⁹⁵ Cezar je postao *divus Iulius*, a Oktavijan *C. Iulii divi filius Caesar*, to jest sin

⁸⁸ L. Ross Taylor 1975, str. 67

⁸⁹ D. Fishwick 1993a, str. 60

⁹⁰ Dion Kasije XLIII, 14, 6; D. Fishwick 1993a, str. 57: 'άρμα τέ τι 'αυτοῦ 'εν τῷ Καπιτωλίῳ 'αντιπρόσωπον τῷ Δίῳ 'ἰδρυθῆναι, καὶ 'επὶ 'εικόνα 'αυτὸν τῆς 'οικουμένης χαλκοῦν 'επιβιβασθῆναι, γραφήν 'ὅτι 'ημίθεός 'εστι

⁹¹ D. Fishwick 1993a, str. 57

⁹² D. Fishwick 1993a, str. 62-63; L. Ross Taylor 1975, str. 68-69

⁹³ D. Fishwick 1993a, str. 64; L. Ross Taylor 1975, str. 70

⁹⁴ D. Fishwick 1993a, str. 75-76

⁹⁵ Svetonije, *Caes.*, 88; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 13

božanskog Julijeveca. To je odmah iskoristio u političke svrhe.⁹⁶ Nakon pobjede nad Sekstom Pompejem italski municipiji su stavljali Oktavijanove statue u hram skupa s ostalim božanstvima.⁹⁷ Poslije Akcija, 30. pr. Kr., senat je donio odluku da se žrtve lijevanice (libacije) trebaju vršiti njegovu Geniju, i to i na privatnim i javnim banquetima.⁹⁸ Time kult Genija Augusta pronalazi svoj put među privatna štovanja rimskih kućanstava.⁹⁹ To štovanje njegova Genija je za Augusta značilo oblikovanje forme davanja počasti koja nije izravna, ona je pomalo i zamaskirana u kult genija; svejedno se nastavlja na običaje helenističkih kraljeva kojima su žrtve davane njihovom obliku genija (*daimon*) i helenističkoj *Tyche*.¹⁰⁰ Kada 12. pr. Kr. August postaje vrhovni svećenik rimske religije, *pontifex maximus*, u sebi je ujedinjavao političku, vojnu i religijsku moć. Počeo je naglašavati vezu s starim božanstvima Larima, obnovio je njihova svetišta na raskrižjima i prozvao ih *Lares Augusti*. Također se je povezivao s deificiranim apstrakcijama kao *Pax Augusta*, *Concordia Augusta*, *Fortuna* i druge.¹⁰¹ Također se pojavljuje koncept Augustova Numena¹⁰² koji poprima posebno štovanje. Prvi ga Augustu pripisuje Vergilije.¹⁰³ August nastavlja favoriziranje božanstava koji su nekako povezani s Julijevcima; tako posvećuje hram Marsa Osvetnika, obnavlja svetište Apolona kraj Akcija i posvećuje tri hrama Jupiteru.¹⁰⁴ Čini se da nije dozvolio štovanje svoje osobe u Rimu, a u Italiji jest ukoliko je kombinirano s božicom Romom. U Italiji su sigurni ostatci za 6 hramova posvećenih Romi i Augustu. Izvan Italije takvi hramovi su podignuti za njegova života u Puli, Taracinu i Vindoboni.¹⁰⁵ Ipak, ključni događaj za daljnji razvitak carskog kulta na sve tri razine (provincijskoj, pokrajinskoj i municipalnoj) dogodio se u Galiji kraj Lugdunuma (ovdje na provincijskoj razini) 12. pr. Kr. kada je Druz ustanovio oltar Augusta i Rome na mjestu spajanja rijeka Rhone i Saone te mjestu gdje su ranije neke galske zajednice slavile svoje festivale. Također je imenovan i svećenik, pripadnik lokalne aristokracije.¹⁰⁶ Povjesničar Tit Livije (*Per.*, CXXXIX) spominje samo oltar božanskog Cezara: *Ara divi Caesaris ad confluentem Araris et Rhodani dedicata sacerdote creato C. Iulio Vercondaridubno Aeduo*. Dion Kasije (LIV, 32, 1) također govori samo o Augustovu oltaru (τοῦ Ἀυγούστου βωμόν). Ova dva izvora smještaju ovaj događaj u 12. pr. Kr., dok

⁹⁶ D. Fishwick 1993a, str. 76

⁹⁷ Apijan, *Bell. Civ.*, V, 132; D. Fishwick 1993a, str. 78: ἄυτόν τοῖς σφετέροις θεοῖς συνίδρον

⁹⁸ Dion Kasije LI, 19, 7; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 14; D. Fishwick 1993a, str. 84

⁹⁹ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 14

¹⁰⁰ L. Ross Taylor 1975, str. 190

¹⁰¹ D. Fishwick 1993a, str. 84- 86

¹⁰² I. Jadrić- Kučan 2010, str. 16; *numen* je nekakva božanska snaga u čovjeku što ga čini osobitim.

¹⁰³ Vergilije, *Georg.*, I, 30; V. Posavec 1998, str. 72: *numina sola colant...*

¹⁰⁴ D. Fishwick 1993a, str. 86- 88

¹⁰⁵ CIL V, 18 Pula; CIL IX, 6306 Taracin; CIL X, 6305 Vindobona; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 30

¹⁰⁶ D. Fishwick 1993a, str. 97- 99

Svetonije spominje 10. pr. Kr.¹⁰⁷ U svakom slučaju, ovaj slučaj je postao uzor za ustanovljenje daljnjih mjesta štovanja u Carstvu i to na pokrajinskoj razini (kao *arae Sestinae* u sjeverozapadnoj Hispaniji) te na municipalnoj¹⁰⁸ kao što je slučaj u Enoni, čiji je hram i svećenička služba ostala u okvirima tog municipija.

V. Carski kult u Dalmaciji

V. 1. Ulazak Dalmacije u sferu Rima

Područje rimske Dalmacije dosta rano ulazi u sferu interesa grčko-rimske civilizacije. Treba reći grčko-rimske jer prvo dolazi kolonizatorsko djelovanje starih Helena na koje se nadovezuju rimska osvajanja ilirskih teritorija. Kultura Grka, njihova civilizacija i sve njene tekovine postupno prodiru od 7. i 6. st. pr. Kr. Prva trajna naseobina je Korkyra Melaina, knidska kolonija na Korčuli iz 6. st.¹⁰⁹ Prve kontakte dakle ostvaruju priobalna područja i otoci koji trgovinom održavaju veze s gradovima u matici Grčkoj ali i grčkim kolonijama u južnoj i sjevernoj Italiji. Trgovinom roba i kulturni utjecaj se prenose i među autohtonim ilirskim stanovništvom. Od 3. st. Rim se nameće kao nezaobilazan politički čimbenik osvajajući malo- pomalo područja na Balkanu i Mediteranu.¹¹⁰ Još su se ranije odigrali prijelomni događaji za razvoj civilizacije na ovim područjima; od 4. st. pr. Kr. prisutna je jaka kolonizatorska djelatnost sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg koji je osnovao koloniju Issu oko 397. pr. Kr., a zatim pomogao Paranima da osnuju Pharos 385./384. Issa se etablirala kao značajan centar svojom trgovinom i osnivanjem emporija na obali. Isto tako su sredinom 1. st. pr. Kr. zatražili od Cezara potvrdu svojih trgovačkih prava. Kasnije se u građanskom ratu između Pompeja i Cezara svrstala na stranu Pompeja; nakon poznatog ishoda bila je kažnjena i pretvorena u *oppidum civium Romanorum*.¹¹¹ Očito je da je utjecaj rimske države i vojske postao presudan u oblikovanju ovog teritorija. Prodiranje rimske vojske u Dalmaciju je bio dugačak proces koji je trajao od 3. st. pr. Kr. do prve polovice 1. st. Četiri su osnovne faze; prva su borbe Rimljana i ilirske države od 229.-167. pr. Kr., druga su sukobi s raznim ilirskim

¹⁰⁷ Svetonije, *Claud.*, II, 1; D. Fishwick 1993a, str. 97

¹⁰⁸ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 18- 21

¹⁰⁹ N. Cambi 2002, str. 11- 12

¹¹⁰ N. Cambi 2000, str. 7

¹¹¹ N. Cambi 1991b, str. 8- 10

plemenima u unutrašnjosti i traje od 158.-33., treća počinje poznatim ustankom 6. godine a traje do otprilike 90. kada u njoj borave dvije legije a četvrta je razdoblje boravka auxilijarnih kohorti od 94.-245.¹¹² Za ovu temu značajna je Oktavijanova djelatnost u Iliriku. 40. pr. Kr. podijelivši vlast u rimskoj državi, dobio je na upravu i područje Ilirika te odlučio nastaviti vojna djelovanja. U pohodu od 35.-33., Oktavijan je stavio pod kontrolu Japode, dijelom i neka plemena u Panoniji te Delmate a Liburnima je uzeo lađe.¹¹³ 27. pr. Kr. Ilirik postaje senatska provincija kojim upravljaju prokonzuli.¹¹⁴ 11. pr. Kr. Ilirik postaje carska provincija a tek poslije ustanka Batona, oko 10., formiraju se dvije jedinice u Iliriku; Panonija i Dalmacija.¹¹⁵ Tri legije su nakon ustanka stacionirane u Panoniji; VIII. Augusta, IX. Hispana, XV. Apollinaris te dvije dvije u Dalmaciji (koje nakon 42. dobivaju počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*); VII. u Tiluriju i XI. u Burnumu. Stacionirane na mjestima gdje su lakše prijelazne Krka i Cetina, skupa s manjim središtima za auxilijarne jedinice (*Andetrium*, *Bigeste*) činile su svojevrsnu liniju na kojoj su razmještene postrojbe u području najžešćih okršaja s Delmatima.¹¹⁶ Ilirik i osobito Dalmacija postaju tako važna područja u Oktavijanovoj politici. Učvrstiti, dati legitimitet i sankcionirati novi poredak i vlast princepsa bio je njegov primarni motiv. Jedan od načina na koji se to radilo je bilo glorificiranje ratnih uspjeha te posljedično vezivanje autohtonog stanovništva provincija uz carski kult. To pogotovo radi Tiberije naslanjajući se na Augusta; logično je da to radi u provincijama gdje je August ratovao (i on sam) i gdje su pobunjenička iskustva nedavna.¹¹⁷

V. 2. Organizacija carskog štovanja

Općenito se organizacija carskog kulta dijeli na tri stavke; središnji (u Rimu), provincijski i municipalni. Tu treba dodati i pokrajinski koji se javljao u začetcima organiziranog štovanja dok gore spomenuta forma nije skroz zaživjela. Carski kult unutar zapadnih provincija uvodi sama carska obitelj u svrhu kontrole novoosvojenih područja. Organizacija je kretala od uvođenja kulta na službenom nivou za cijelu provinciju koje su Rimljani organizirali okupljajući skupštine peregrinskih zajednica. Oni su se prvenstveno brinuli za religijska pitanja i neke organizacijske aktivnosti; održavanje svetišta, igre te žrtvovanja. Time su širili carsku propagandu i pomogli širenju romanizacije.¹¹⁸ Nije sigurno kada je započeto štovanje

¹¹² M. Zaninović 1996, str. 209- 210

¹¹³ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 86

¹¹⁴ Dion Kasije LIII, 12; 8-9; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 86: 'αυτός δέ τήν Δελματίαν ἀντέλαβε

¹¹⁵ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 87- 88

¹¹⁶ M. Zaninović 1996, str. 213

¹¹⁷ I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 80

¹¹⁸ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 97

na nivou provincije; poznat je fragmentarni natpis sacerdotia provincije (*sacerdos provinciae Dalmatiae*) iz 2. st.¹¹⁹, te još jedan natpis iz 2.-3. st. koji spominje patrona provincije, tj. patrona provincijskog carskog kulta.¹²⁰ D. Fishwick kritizira mišljenje J. J. Wilkesa po kojem je natpis u čast Publija Kornelija Dolabele (CIL III, 1741) dovoljan za zaključak da je Epidaur bio centar provincijskog carskog kulta u 1. st.¹²¹ Prema tome, ne može se zasad tvrditi osnivanje provincijske razine štovanja u doba Augusta, možda tek krajem 1. st.¹²² Unatoč tome, postoje određeni tragovi carskog kulta utemeljeni i u doba njegove vladavine, kao kolegij *Iuliales* čiji je član Lucije Tetije Sperhes iz Jadera.¹²³ Također, i rani portreti tada istaknutih osoba bi upućivali na takvo štovanje. To su Oktavijanov portret iz Osora te glava Agripe (vjerojatno iz Enone), koji se datiraju u zadnja desetljeća 1. st. pr. Kr.¹²⁴ Pokrajinski carski kult je organiziran u područjima koja su se pokazala nemirnijima i tek nedavno pokorenima od strane Cezara i Augusta. Dalmacija je spadala pod obje kategorije. Provincija je bila podijeljena u tri sudbena konventa; skardonitanski, salonitanski te naronitanski.¹²⁵ Ovdje nas zanima kult organiziran u skardonitanskom konventu jer je i stara Enona spadala pod jurisdikciju tog konventa. Plinije Stariji spominje u njemu Japode i zajednice Liburna.¹²⁶ Čini se da je kult bio organiziran samo za zajednice Liburna, tj. bio je to liburnski pokrajinski carski kult iz kojeg su ostala plemena isključena; pogotovo Japodi koji su možda tako kažnjeni za svoj dugotrajan otpor.¹²⁷ S druge strane, poznata je privrženost Liburna Julijevcima koji su davali svoje lađe Cezaru kod Farsala i Oktavijanu kod Akcija a s time i specifičan status Liburnije unutar Ilirika, tj. Dalmacije.¹²⁸ Prema tome, poseban odnos prema Liburnima se vidi i u utemeljenju posebnog liburnskog carskog kulta i svećenika Tita Turanija Sedata koji ima titulu *sacerdos ad aram Augusti Liburnorum*.¹²⁹ Poznata su još dvojica svećenika carskog kulta za Liburne, obojica liburnski istaknuti građani; Lucije Gavije Optat iz antičke Senije¹³⁰ te Marko Trebije Prokul iz Jadera¹³¹. Veoma je značajan spomenik iz

¹¹⁹ CIL III, 12762; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 80; autori navode da Ć. Truhelka datira spomenik krajem 1. st.

¹²⁰ CIL III, 12732; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 80

¹²¹ D. Fishwick 1993a, str. 145

¹²² I. Jadrić- Kučan 2010, str. 98- 100

¹²³ I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 81

¹²⁴ N. Cambi 2005, str. 19

¹²⁵ I. Jadrić- Kučan 2012, str. 43

¹²⁶ Plinije Stariji, *Nat. Hist.*, III, 139; I. Jadrić- Kučan 2012, str. 43: *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIV, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat.*

¹²⁷ I. Jadrić- Kučan 2012, str. 44; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 83

¹²⁸ Cezar, *de bello Alexandrino*, XLII; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 83: *...paucis navibus Iadertinorum, quorum semper in rem publicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potius...*

¹²⁹ CIL III, 2810; I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 83; I. Jadrić- Kučan 2012, str. 44

¹³⁰ ILJug 247; A. Kurilić 2010, str. 83

¹³¹ CIL III, 2931; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 107

vremena prije 31. kojeg Neronu Cezaru, Germanikovu sinu, dižu *civitates Liburniae*.¹³² Unatoč tome što D. Fishwick smatra da je ovo spontano iskazivanje počasti liburnskih zajednica a ne osnova za ustanovljenje organiziranog kulta¹³³, čini se da je ovo ipak dokaz da je pokrajinski kult za Liburne osnovan u vrijeme Tiberija. Daljni indirektni dokazi bi bili činjenica da je tadašnji namjesnik Publije Kornelije Dolabela prednjačio u organiziranju carskog štovanja u Iliriku, da je tada vjerovatno utemeljen i *augustum* u Naroni, da je u isto vrijeme podignuto svetište u Oneju te da se tada oblikuju skupine carskih kipova na istočnom Jadranu.¹³⁴

VI. Antička Enona

Stara Enona, današnji Nin, posjeduje kontinuitet naseljavanja još od prapovijesti; konkretno od razdoblja starijeg neolitika pa dalje.¹³⁵ Ta je činjenica posljedica odličnog geografskog položaja koji je od Nina stvorio strateški značajno područje. Maleni otok na kojem se smjestio grad Nin omeđen je rijekom Ričinom s jedne strane i morskom obalom s druge te je uvučen dosta duboko u zaljev što mu je kroz povijest pružalo dobre uvjete za obranu (slika 1).¹³⁶ Naselje koje se tu formiralo postaje ilirsko, točnije liburnsko, u prijelazu iz 10. u 9. st., što je evidentno po brojnoj ostavštini Liburna iz tog razdoblja kao što je određena vrsta nakita, keramike i posebno zanimljive vrste humaka.¹³⁷ Stvaranje liburnske Enone je bio postupni proces u kojem je određena granica naselja, te su tada nastale i mjesne prometnice na najboljem položaju. Vjerovatno su prva gradska vrata bila smještena na sjeveroistočnoj strani gdje je Enona bila vezana kopnom, a most i vrata na jugoistočnoj su nastala kada se izdigao Jader a Enona postala centar svoje teritorijalne zajednice. Također tada nastaje i glavna mjesna prometnica koja povezuje južna i sjeveroistočna vrata te druga prometnica koja vodi od južnih vrata do mjesta gdje se vjerovatno nalazilo liburnsko svetište a kasnije je tu podignut kapitolijski hram.¹³⁸ Arheološkim iskapanjima te glavne rimske prometnice (ove druge, koja će postati *cardo maximus*) otkriven je i VII. sloj kojeg se veže uz protourbanu

¹³² CIL III, 9879 (2808); I. Jadrić- Kučan 2010, str. 108: *Neroni Caesari / Germanici filio Ti(berii) / Aug(usti) n(epoti) Divi Aug(usti) pr{o(nepoti)} / flamini Aug(ustalis) / civitates Liburniae*.

¹³³ D. Fishwick 1993a, str. 145

¹³⁴ I. Jadrić- Ž. Miletić 2008, str. 87; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 109; za carske skupine N. Cambi 1998, str. 55 i dalje.

¹³⁵ Š. Batović 1968, str. 10

¹³⁶ Š. Batović 1968, str. 7

¹³⁷ Š. Batović 1968, str. 15-18

¹³⁸ B. Ilakovac 2002a, str. 13- 14

liburnsku fazu Enone.¹³⁹ Na taj se način Enona formirala kao središte jedne teritorijalne zajednice Liburna i ušla u sferu grčkog kulturnog utjecaja, skupa s ostatkom istočne jadranske obale. Grčki uvozni materijal se javlja već u 8. st. pr. Kr., traje u kontinuitetu kroz 7. st., pojavljuju se i crnofiguralne vaze iz 6. st. Nadalje import traje i u klasično vrijeme grčke civilizacije pa sve do helenizma. Očito je da grad u tom razdoblju održava trgovačke veze s maticom Grčkom, grčkim kolonijama u južnoj Italiji i grčko-etrusčanskim trgovačkim ispostavama na sjeveru apeninskog poluotoka.¹⁴⁰ Na ove arheološke dokaze vrlo lijepo se nadovezuju i oni literarni, i to približno iste starine. Grčki logograf Hekatej iz Mileta (6. st. pr. Kr.) piše o mnogim narodima na sjevernom i srednjem Jadranu; tako spominje pleme Mentora koji žive nasuprot otoka Paga.¹⁴¹ Isti pisac spominje izričito i Liburne koji žive u unutrašnjem dijelu jadranskog zaljeva.¹⁴² Suić navodi kako isti pisac donosi i etnonim ἡμίονοι što bi značilo polumagarci a to ponavlja i Pseudo Skilakov Periplus iz 4. st. pr. Kr.¹⁴³ Po istom autoru, ova grčka glosa je u biti koruptela, to jest iskvareno ime naroda ili zajednice s obzirom da su i druga imena naroda u ovom djelu došla do nas pogrešnog oblika. Grčki oblik bi bio Ἀίνωνα tako da bi se u nazivu ovog naroda moglo skrivati i kasnije ime Nina.¹⁴⁴ Plinije Stariji je prvi koji sigurno donosi antičko ime *Aenona* nabrajajući liburnske gradove uz morsku obalu: *Cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona...Aenona*.¹⁴⁵ Plinije spominje Enonu u slijedu nabiranja utvrđenih gradova (*oppida*) koji nemaju pravno značenje jer ranije nabraja naselja s italskim građanskim pravom.¹⁴⁶ Kasnije Konstantin Porfirogenet naziva ovaj grad Νόνα a pretvorbama u slavenskom jezičnom krugu sufix *ona* prelazi u *in* te tako postaje Nin (kao Salona-Solin).¹⁴⁷ Još prije rimskog prodiranja na istočnu obalu Jadrana, a pogotovo za vrijeme, Enona je bila jedan od gradova Liburnije koji su se razvili na autohtonom temelju te tako postala središte jedne od liburnskih teritorijalnih zajednica.¹⁴⁸ Po Pliniju, u vremenima zalaska Republike Enona nije bila municipij rimskih građana, ni kolonija niti je imala italsko građansko pravo već je bila *civitas peregrinorum*; općinska

¹³⁹ M. Kolega 2009, str. 128

¹⁴⁰ M. Suić 1996, str. 535- 536

¹⁴¹ Hekatej kod Stjepana Bizantinca: Μέντορες, ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβουρνίς; M. Suić 1996, str. 536

¹⁴² Hekatej kod Stjepana Bizantinca, Fragmenta historicum graecorum, vol. 1, ed A. Didot 1841, fr. 61:

Λιβουρνοί, ἔθνος προσεχές τῷ ἑνδοτέρῳ μέρει τοῦ Ἀδριατικοῦ κολποῦ

¹⁴³ M. Suić 1996, str. 537; Pseudo Skilakov Periplus, pogl. 21: ἑν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις ἑισὶ παρά θάλατταν λίας... ἡμίονοι

¹⁴⁴ M. Suić 1968, str. 35- 36; Isti 1979, str. 53; Isti 1996, str. 537

¹⁴⁵ Plinije, *Nat. Hist.*, III, 140; M. Suić 1996, str. 541

¹⁴⁶ M. Suić 1968, str. 37

¹⁴⁷ M. Suić 1996, str. 538

¹⁴⁸ M. Suić 1979, str. 54

teritorijalna zajednica s autonomijom.¹⁴⁹ Kako takve zajednice rimski pisci zovu *civitas*, liburnske općine koje spominje Plinije (*Nat. Hist.* III, 139; *Liburnorum civitates XIII*) sigurno su sadržavale i tadašnju Enonu.¹⁵⁰ Prodiranjem rimske vojske, osvajanjem ovih područja i organiziranjem provincije Ilirik i kasnije Dalmacije, Enona dolazi pod rimsku upravu a u jurisdikcijskom smislu potpada pod skardonitanski sudbeni konvent. Tada počinje preobrazba jedne peregrinske autonomne zajednice u rimski municipij što se ponajprije ogleda u urbanističkom planu.¹⁵¹ Natpis koji svjedoči o uklapanju Enone u rimsku sferu te o dobivanju municipalnih ingerencija jest onaj iz 16. pr. Kr. kojeg gradsko vijeće podiže Publiju Siliju Nervi, namjesniku provincije Ilirik i patronu Enone: *P(ublio) Silio / P(ubli) / f(ilio) pro co(n)s(uli) patron(o) / d(ecreto) d(ecurionum)*.¹⁵² To je potvrda da se već tada formiralo gradsko vijeće dekuriona čiji članovi postaju municipalni magistrati.¹⁵³ Elementi ovakvog municipalnog uređenja su se postupno usvajali. Za dobivanje istih bili su najviše zainteresirani domaći aristokrati iz čijih se redova konstituiralo ranije vijeće uglednika koji su se onda formirali kao gradsko vijeće; najistaknutiji članovi su postajali magistrati *duoviri- II iure dicundo*. Postojao je i niži rang magistrata, edili. Lijep primjer svih ovih funkcija jest karijera Apuleja Frontona: *Appuleius P(ubli) f(ilius) Fronto, aed(ilis), II vir q(uin)q(uennalis)*.¹⁵⁴ Osim što je bio duovir i edil, Apulej je obnašao te dužnosti u godini kada se obavljao i cenz građana. Stanovnici Enone su bili upisani i u rimski tribus *Sergia*, iz čega se izvlači zaključak da je August dodijelio civitet starim Ninjanima (jer su gradovi koji su dobijali civitet u razdoblju tog vladara bili često upisani u taj tribus). To ipak nije konačni dokaz jer isti tribus ima i Skardona koja je municipalitet stekla za Flavijevaca.¹⁵⁵ Primjećuje se velik broj domorodaca u Enoni koji imaju u tročlanoj onomastičkoj formuli gentilicij *Iulius*. Oni ga dobivaju po caru koji im je dao civitet. Po tome bi stanovnici Enone dobili civitet po jednom od Julijevaca, s tim da bi to vjerovatno bio Tiberije. Dosta epigrafske ostavštine govori o vezi Enone ili osoba iz iste koji su u nekoj vezi s Tiberijem. Tako je Gaj Julije Etor odlikovan od strane Tiberija zbog svojih zasluga u delmatskom ratu.¹⁵⁶ Još jedan natpis (slika 2) pokazuje poseban odnos Tiberija i Enone¹⁵⁷ kao i ulomak kamenog bloka koji

¹⁴⁹ M. Suić 1968, str. 37

¹⁵⁰ M. Suić 1996, str. 539- 540

¹⁵¹ M. Suić 1979, str. 55- 56

¹⁵² CIL III, 2973-10017; M. Kolega 1998, str. 90; M. Suić 1996, str. 542

¹⁵³ M. Suić 1968, str. 37

¹⁵⁴ CIL III, 2977; M. Suić 1996, str. 542- 543

¹⁵⁵ M. Suić 1968, str. 38

¹⁵⁶ CIL III, 3151; M. Suić 1996, str. 543- 544: *C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Ser(gia) Aetor, aed(ilis), donatus ab Ti(berio) Caes(are) Aug(usti) f(ilio) Augusto torq(ue) maiore bello Delmatico ob honorem II viratus*.

¹⁵⁷ CIL III, 2972; M. Suić 1968, str. 39; Isti 1996, str. 544

je mogao nositi kip a posvećen je Druzu Cezaru, Germanikovu sinu i Tiberijevom nećaku.¹⁵⁸ Urbanistička struktura Nina u antici pokazuje jedan lijep primjer zadržavanja postojećih liburnskih oblika u vremenu rimske urbanističke nadogradnje mjesta.¹⁵⁹ M. Suić smatra da je grad posjedovao mrežu gradskih komunikacija u pravokutnom, ortogonalnom sustavu iako ne tako preciznom kao u nekim drugim naseljima. Dvije glavne prometnice, *cardo* i *decumanus*, su definirale izgled naselja tako što je kardo vodio od Donjih gradskih vrata do uzvišenog prostora foruma i hrama, a dekuman od foruma prema Gornjim vratima (slika 3).¹⁶⁰ Ranije je bilo mišljenja da su u antičko vrijeme Donja vrata bila locirana 50-ak metara istočno od današnjih (slika 4). Na tom mjestu su pronađene baze tornjeva, razni ulomci arhitekture (stupovi s kapitelima i trabeacijom) i ostatci slavoluka.¹⁶¹ Osim te dvije glavne ulice, poznate su i druge prometnice; Glavna ulica koja povezuje Gornja i Donja vrata, zatim zapadna ulica koja kreće od gradskih vrata i prati zapadne gradske zidine i dijelom glavni kardo te ulice u području inzulata kraj crkve sv. Križa koje dijelom ali ipak ne sasvim prate smjer glavnog dekumana. Osim ulica, rimska Enona je dobila i gradske zidine (modernizirane na temelju liburnskih starijih), gradsku tržnicu- emporij u blizini Donjih vrata, kameni most na južnom ulazu u grad te prilaz akvedukta (slika 5).¹⁶² Pitanje je jesu li rimski urbanisti primjenili ortogonalni koordinatni sustav u urbanizaciji grada. Površina otoka je ravna i sasvim pogodna za to¹⁶³, te na temelju smjera glavnog karda i dekumana i položaja gradskih vrata M. Suić zaključuje da se može u glavnom obliku nazrijeti ortogonalna struktura.¹⁶⁴ Podrazumijevajući da ortogonalni koordinatni sustav sadrži ulice koje se međusobno sijeku pod pravim kutem, B. Ilakovac ističe kako je gradska površina nepravilni oval, kako su gradski zidovi u krivulji bez ijednog pravog kuta, da se dvojica gradska vrata ne nalaze jedna nasuprot drugih te da se dvije glavne prometnice, kardo i dekuman, ne sijeku pod pravim kutem. U spomenutom inzulatu kod sv. Križa ni stambene zgrade nisu sagrađene pod pravim kutem niti su ulice kraj njih paralelne s dekumanom. Po tim argumentima Enona nije imala onaj klasični ortogonalni sustav.¹⁶⁵ Nedavna istraživanja potvrđuju ovu tezu. Otkriveni su ostatci zapadnog i istočnog rimskog tornja kvadratnih oblika u zoni Donjih vrata, 20-ak metara unutar grada; time je definiran ulaz u grad. Tim položajem glavni kardo se zapravo ne naslanja na ulaz u grad već se lomi te time se potvrđuje da rimski urbanisti nisu slijedili ortogonalni koordinatni sustav

¹⁵⁸ M. Kolega 1998, str. 89, bilj. 57

¹⁵⁹ B. Ilakovac 2002a, str. 14- 15

¹⁶⁰ M. Suić 1979, str. 63; Isti 1996, str. 563- 564

¹⁶¹ M. Suić 1968, str. 45; Isti 1996, str. 563

¹⁶² B. Ilakovac 2002a, str. 7-8

¹⁶³ N. Cambi 2002, str. 58

¹⁶⁴ M. Suić 1976, str. 136

¹⁶⁵ B. Ilakovac 2002a, str. 9- 10

već su svoj rad prilagodili morfologiji samog naselja i zatečenom stanju liburnske Enone.¹⁶⁶ Rimski kameni most koji je stajao preko Riječine je potvrđen i epigrafskim nalazom; kameni natpis određuje kako ga je podigao Gaj Julije Kurtik Etor svojim sredstvima.¹⁶⁷ Suić misli kako ovaj natpis označava most koji povezuje Gornja vrata s kopnom; natpis je nađen u selu Vrsi koje je puno bliže toj strani otoka.¹⁶⁸ B. Ilakovac je ipak dosta uvjerljivo pokazao kako se ovaj natpis odnosi na most kraj Donjih vrata. Čini se da, iako je Nin danas otok, u antici je bio poluotok. Autor to zaključuje na temelju paleogeografske analize i navodi kako je tada Nin bio povezan s kopnom na svojoj sjeveroistočnoj strani.¹⁶⁹ Prema tome, most je mogao biti konstruiran samo s južne strane. Dimenzije mosta i udaljenost na ovoj strani također odgovaraju. Podatci o dužini mosta nam govore da je most bio dug oko 55 metara a širok oko 3 metra. Udaljenost dviju obala na južnoj strani jest 56 metara. Osim toga, prilikom obnove južnog mletačkog mosta 1986., nađeni su i kameni klesanci koji su vjerovatno činili ovaj rimski most.¹⁷⁰ Uz kompleks stambenih zgrada u inzulatu kod sv. Križa, treba spomenuti i reprezentativnu rimsku vilu nađenu nedaleko od foruma. Ukrašena je kvalitetnim mozaicima s geometrijskim i animalnim motivima; stil ovih ulomaka upućuje na 1. st., dijelom u julijevsko- kladijevsko razdoblje, dijelom u razdoblje Flavijevaca.¹⁷¹

¹⁶⁶ M. Kolega 2009, str. 129

¹⁶⁷ B. Ilakovac 2002b, str. 31; *C(aius) I(ulius) Ceuni filius) Ser(gia tribu) Curticus Aetor pontem de sua pecun(ia) fecit lon(gum) p(ed(es) CXXCVII lat(um) p(edes) X.*

¹⁶⁸ M. Suić 1968, str. 45; Isti 1996, str. 563

¹⁶⁹ B. Ilakovac 2002b, str. 26

¹⁷⁰ B. Ilakovac 2002b, str. 31- 32

¹⁷¹ J. Meder 2011, str. 246 i dalje, 252

VII. Hram u Enoni- kapitolij i augusteum

Dobro je započeti s opisom glavne kultne građevine u Enoni iz rimskog vremena s nazivom hram. Naime, iako je zasigurno ovaj hram poprimio značajke i karakter augusteuma, hrama rezerviranog za carsko štovanje, čini se da je prvo zamišljen kao kapitolijski hram. Ova građevina po nekim elementima odskače od drugih kapitolija i hramova posvećenih drugim božanstvima na tlu Hrvatske, pa stoga treba dati i uvid u situaciju razvoja hramskih građevina iz rimskog vremena. Hramovi spadaju u onu vrst javnih zdanja koje je rimska arhitektura oblikovala a bez koje ne bi bilo moguće funkcioniranje grada; tu još spadaju i druge građevine upravnog, gospodarskog, kulturnog ili zabavnog sadržaja.¹⁷² I samo osnivanje grada bilo je pod znakom religioznih čina i akata koji su utjecali na postanak i razvoj naselja; negdje je to imalo primarni značaj a negdje je došlo kao posljedica društvenog razvoja. Grad grčke i rimske civilizacije je imao i svoje duhovno biće koje se štovalo u formi genija određenog mjesta (*genius loci*). S dolaskom rimske vlasti i urbanizacije na naše obale, sve se više (pogotovo u obliku carskog kulta) naglašava političko značenje štovanja u nekoj zajednici pa se to očituje i u organizaciji kulturnih središta.¹⁷³ Tip kapitolija je u izravnoj vezi s karakterom određenog grada i činjenice je li grad bio izrazito rimski (kolonije i municipiji) ili je zadržao autohtoni karakter i kao takav se i oblikovao. Gradovi koji su nastajali planskom urbanizacijom kao kolonije ili naseljavanjem italskog stanovništva u već postojeće središte su većinom slijedili primjer grada Rima i posjedovali kapitolijski hram koji je oponašao onaj izvorni Kapitolij u Rimu. S druge strane, gradovi koji su nastajali na autohtonij, epihorskoj osnovi nisu uopće morali imati hram posvećen kapitolijskoj trijadi te su često imali svetište posvećeno jednom božanstvu koje je predstavljalo cijelo naselje. Takva generalizacija ne vrijedi za sve; baš u Enoni se vidi da postoji kapitolijski hram iako je Enona dugo zadržala svoj autohtoni karakter.¹⁷⁴ Za daljnu raspravu potrebno je točno definirati pojam kapitolija. Kapitolij kao hram na brežuljku Kapitolu u Rimu je bio posvećen vrhovnoj trijadi rimske religije; Jupiteru, Junoni i Minervi te je kao dugotrajno političko ali i religijsko središte rimske države služio kao model po kojem su Rimljani urbanizirali druga naselja u Italiji i provincijama.¹⁷⁵ Prema tome, kapitolij je u nekom rimskom gradu reprodukcija originalnog

¹⁷² N. Cambi 2002, str. 62

¹⁷³ M. Suić 2003, str. 229- 230

¹⁷⁴ M. Suić 2003, str. 230- 231

¹⁷⁵ M. Sinobad 2007, str. 222

hrama na Kapitolu s shemom koja oponaša odnos između hrama i foruma (u Rimu *Forum Romanorum*) koji je ležao ispod njega.¹⁷⁶ Kapitolijski hramovi su se podizali na najistaknutijem i dominantnom mjestu u naselju s kojeg se mogao sagledati veći dio grada; to je rađeno prema uputama arhitekta Vitruvija.¹⁷⁷ Sadržavali su tri cele ili jednu građevinu s unutrašnjom trodijelnom celom.¹⁷⁸ M. Sinobad citira Iana M. Bartona koji u svom radu o kapitolijskim hramovima u Italiji i provincijama nabraja kriterije koje jedno kultno mjesto mora sadržavati da bi se uopće prihvatio kao kapitolij. On mora biti posvećen kapitolijskoj trijadi, mora sadržavati kultne statue tih triju božanstava, mora imati neke osnovne odlike rimskog hrama (cela, pronaos sa stupovima, visok podij), dominantan položaj u gradskom središtu te celu koja je adekvatna za primanje kulturnih statua i često je podijeljena na tri dijela.¹⁷⁹ Uistinu je teško pronaći hramove koji zadovoljavaju sve ove kriterije; za šest hramova u Italiji koji se spominju na natpisima kao kapitolij (*Faesulae, Falerii, Histonium, Ostia, Marruvium Marsorum i Verona*)¹⁸⁰ u nedavnoj analizi potvrđeno je da su četiri imala kapitolij dok su poprilično upitni *Ostia* i *Faesulae*.¹⁸¹ Često se u literaturi upotrebljava oznaka kapitolija za hramove ili sklop građevina koji ne zadovoljavaju gore navedene kriterije. Jedan od glavnih argumenata za takve zaključke je mišljenje oblikovano po pasusu rimskog pisca Aula Gelijsa (XVI, 13, 9) po kojem se zaključuje da su kapitoliji bili svojevrsne privilegije gradova koje su dosegle status kolonije.¹⁸² Tako se zaključivalo da treba očekivati kapitolijsko svetište u svim rimskim gradovima koji su organizirani kao kolonije ili gdje je bio veoma jak italjski element.¹⁸³ Međutim, sve se više ova tvrdnja dovodi u pitanje; poznati su primjeri u sjevernoj Africi gdje su od 2. st. pa dalje podizani kapitoliji u središtima koji nisu imali status kolonije nego samo sela (*pagus*)¹⁸⁴, u Italiji u Cosi kapitolij je podignut dosta kasnije nakon što je kolonija ustanovljena a u Hispaniji neke kolonije su odmah podigle kapitolijske hramove a neke kasnije, ponekad nikada.¹⁸⁵ Ulazeći malo dublje u tekst Aula Gelijsa (*Noctes Atticae*, XVI, 13, 9), otkriva se da je njegova tvrdnja u biti moderni falsifikat. Riječi rimskog pisca su ove: *populi Romani, cuius istae coloniae quasi effigies parvae simulacraque esse*

¹⁷⁶ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 124

¹⁷⁷ Vitruvije *De Arch.*, I, 7, 1; M. Sinobad 2007, str. 222

¹⁷⁸ M. Suić 2003, str. 231

¹⁷⁹ M. Sinobad 2007, str. 224

¹⁸⁰ CIL IX 1545; IX 5438; IX 2842; XIV 32; IX 3688; V 3332; M. Sinobad 2007, str. 224

¹⁸¹ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 168- 169

¹⁸² M. Sinobad 2007, str. 225

¹⁸³ M. Suić 2003, str. 231

¹⁸⁴ M. Sinobad 2007, str. 225

¹⁸⁵ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 126- 127

quaedam videntur.¹⁸⁶ Vidljivo je da se kolonije označavaju kao svojevrsne replike i sličnost Rima, no čini se da je Gelijski govorio samo o institucionalnoj i pravnoj sličnosti, ne i fizičkoj.¹⁸⁷ Sve i da je govorio o fizičkoj sličnosti, svejedno ne navodi izričito da su kolonije posjedovale kapitolije po uzoru na poznati hram na brdu Kapitoliju. Autor jednog rječnika iz 18. st. (C.D.F. Du Cange, *Glossarium Mediae et Infirmae Latinitatis*) je, pozivajući se na Aula Gelijski, sam dodao konstrukciju koja prezentira da je rimski pisac označio kako kolonije imaju teatre, terme i kapitolije. Ova je greška dugo ostala u literaturi među brojnim istraživačima, sve do 1960-ih.¹⁸⁸ Vraćajući se Bartonovim kriterijima, čini se da treba naznačiti neke suptilnije razlike. Primjerice, kultne statue triju božanstava potvrđuju da je hram bio posvećen kapitolijskoj trijadi; no što je kada se pronađe kip samo jednog božanstva (tako je baš u Enoni pronađena statua Junone¹⁸⁹)? Čini se da skulpturalno pojavljivanje jednog/jedne od trijade, kao i formalna posveta, nije dovoljno za zaključak da se radi o hramu njima posvećenom.¹⁹⁰ Već je istaknuto da se hramovi kapitolijske trijade identificiraju s tripartitno podijeljenom celom ili redom od tri hrama jedan pored drugoga. Postoje primjeri koji dokazuju da to nije pravilo. Saturnov hram i hram Dioskura u Rimu posjeduju tripartitnu celu, a na jednom od foruma u Rimu tri hrama jedan pored drugoga su služili za opsluživanje kulta boga Jana, Junone i božice Spes.¹⁹¹ Osim toga, Vitruvije govori da je podjela cele na tri dijela obilježje i norma etruščanskih hramova te ne spominje izričito hram kapitolijske trijade.¹⁹² Također, poznati su primjeri u Italiji gdje se primjenjuje tripartitna cela a hram nije posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi (Pietrabbondante) kao i u provincijama (hram Artemide u Duri Europos u Mezopotamiji).¹⁹³ Sve je ovo bitno da bi se razumijela priroda hrama u Enoni nakon što opišemo sam hram. Što se tiče kapitolija, zaključak je da nije nužno da je hram pripadao kapitolijskoj trijadi zato što je imao tripartitnu celu i zato što je pronađena statua Junone, ili zato što je na najvišem mjestu u gradu (što je u Enoni i bio, kako ćemo vidjeti). Dalje što treba razmotriti je funkcija ovog hrama u Enoni kao hrama carskog kulta. On se, kao i u naslovu ovog rada, naziva *Augusteum*. Ovdje je pitanje terminologije koju treba malo razraditi. Hramovi carskog kulta se nazivaju različitim imenima. U epigrafiji i literaturi se

¹⁸⁶ Slobodni prijevod: " ...rimskog naroda, od kojeg te kolonije se čine kao da su nekakve malene slike i prilike (uzori) "

¹⁸⁷ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 118

¹⁸⁸ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 118- 119

¹⁸⁹ K. A. Giunio 1992, str. 53

¹⁹⁰ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 129- 130

¹⁹¹ M. Sinobad 2007, str. 225

¹⁹² Vitruvije *De Arch.*, IV, 7, 2; J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 130: *Ex his ternae partes dextra ac sinistra cellis minoribus, sive ibi alae futurae sunt, dentur; reliquae quattuor mediae aedi attribuantur.*

¹⁹³ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 130- 131

susreću *Augusteum*¹⁹⁴, hram Rome i Augusta (*templum Romae et Augusti*)¹⁹⁵ te hram božanskog Augusta (*templum divi Augusti*).¹⁹⁶ Hram Rome i Augusta je mjesto šovanja božice Rome i naravno prvog cara za njegova života. Hram božanskog Augusta je posvećen Augustu poslije njegove smrti, budući da se on za života nije nazivao ni smatrao bogom. *Augusteum* zvuči kao da se općenito označava hram carskog kulta; u svom nazivu u stvari nema točnu odrednicu šovanja (kao dva prije spomenuta primjera). Neki su istraživači smatrali da ako je *Caesareum* hram u kojem se štuje Cezar, tako je *Augusteum* hram u kojem je objekt kulta August.¹⁹⁷ M. Suić ga označava jednostavno kao hram carskog kulta u svom opisu karaktera enonskog hrama. Autor na temelju pojave slova na pročelju zabata hrama koji ukazuju da se u natpisu spominje Vespazijan zaključuje da je hram vjerovatno posvećen njemu kad je već bio pokojan i zbog toga božanski (*divus*).¹⁹⁸ Time u biti izjednačava termin *augusteum* i termin *templum divi Augusti* (naravno, pridjev *augustus* se pridodaje i drugim carevima, ovdje Vespazijanu). L. Ross Taylor donosi drugu pretpostavku. Ističe kako se kult cara na municipalnoj razini dosta razlikovao od onoga u Rimu. Tako je u Rimu Genij cara imao svoj službeni kult u carevom kućnom svetištu na Palatinu i Kapitolu, kao i u hramu Marsa Osvetnika (*Mars Ultor*). U raznim municipijima u provincijama Genij cara je imao svoj poseban hram zvan *Augusteum*; Rim je takve dobio tek poslije careve smrti. Daljnja bi razlika bila što su za šovanje Genija u Rimu bili zaduženi kolegiji svećenika, često pontifici, dok su u provincijama to bili sacerdoti i flameni.¹⁹⁹ Ukoliko ova konstantacija stoji, to bi značilo da je *augusteum* hram u kojem se štuje Genij cara tijekom njegova života ali i nakon smrti (ako je Rim dobio ovakva svetišta poslije Augusta). Dakle, uzimajući da je ova teorija točna, augusteji bi bili isprva hramovi Genija cara (prvo Augusta) kao jedna od formi šovanja carske osobe. Kako se za Augustova vladanja tek uvodio carski kult i u tim godinama bio u fazi formiranja, ovo je mogla biti jedna manifestacija takvog šovanja.²⁰⁰ Dapače, sam August je poticao šovanje Genija; time se je dijelom vraćao na stare rimske tradicije (obnovio je i svetišta Lara) a dijelom je podupirao kult svoje osobe na neizravan način.²⁰¹ Tada carski kult nije još bio sasvim precizno definiran, no već nakon Augusta on postaje složeniji, razvija se i uvodi nove komponente te je glavni objekt šovanja car (živući ili božanski) koji ima svoj hram. Tako se u provincijama pomalo gubi ovaj prvi aspekt prirode koji je imao *augusteum* te

¹⁹⁴ CIL III, 7118; XI, 7431; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 165

¹⁹⁵ CIL V, 18; IX, 6306; X, 6305; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 165

¹⁹⁶ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 165

¹⁹⁷ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 165

¹⁹⁸ M. Suić 1996, str. 567

¹⁹⁹ L. Ross Taylor 1975, str. 222- 223

²⁰⁰ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 165- 166

²⁰¹ L. Ross Taylor 1975, str. 217

taj termin počinje označavati hram carskog kulta općenito.²⁰² Ustanovivši ove razlike u prirodi hramova i terminologiji, sada treba razmotriti sam hram u Enoni kao i poziciju istog na forumu, njegove karakteristike i usporedbe s drugim sličnim mjestima štovanja u Dalmaciji ali i u Carstvu. Otkrivanje i iskopavanje enonskog hrama je provedeno još prije Prvog svjetskog rata pod vodstvom Luke Jelića; ipak, nikakva dokumentacija od tih istraživanja nije preostala. Nakon toga tehničke snimke je obavio arheolog Ć. Iveković koji je također pokušao, na temelju tih snimaka i Jelićeve ostavštine, izvršiti detaljnu i idealnu rekonstrukciju hrama kao i maketu svetišta (slika 6). Uz to je dao i tlocrtnu osnovu hrama.²⁰³ Kako je enonski hram smješten na forumu grada, treba i njega opisati i odrediti mu položaj. Forum se smjestio na najistaknutijem i povišenom položaju na sjeverozapadnoj strani grada; na svojoj zapadnoj strani je završavao s hramom (slika 7).²⁰⁴ Zanimljiv je gotovo periferan položaj na zapadnoj strani naselja, no to je vjerovatno nasljeđe predrimskog, liburnskog karaktera same zajednice koja je tu ranije imala svoje glavno svetište.²⁰⁵ Spomenuto je da je hram stajao na forumu na zapadnoj strani, no forum se pružao dalje sve do vrta kuće Medović gdje su u 18. st. pronađene statue rimskih careva. Točan opseg foruma još nije definiran.²⁰⁶ Pronalazak mramornih ulomaka vijenca (korniža) (slika 8) zapadno od hrama ide u prilog tezi da je prostor oko hrama ili cijeli forum bio okružen portikom (trijemom).²⁰⁷ Ti su ulomci vijenca bili bogato dekorirani i obrađeni s obje strane što govori da su bili vidljivi s vanjske i unutrašnje strane. To pak upućuje da su bili dijelovi trabeacije prizemnog dijela nekog trijema budući da su korniži s katova bili obrađeni s jedne strane. M. Suić daje usporedbe i ističe sličnosti s nalazima trabeacije portikata oko foruma iz Zadra.²⁰⁸ Kako je taj portikat podignut u vrijeme Flavijevaca²⁰⁹, može se zaključiti da je i trijem u Ninu oko foruma izgrađen u isto vrijeme. Taj zaključak se ne izvodi samo tim putem. Stilska obrada tih ulomaka također upućuje na datiranje koje je istovjetno izgradnji hrama, za vrijeme vladavine flavijejske dinastije. Na ulomku se vidi da dekoracija vijenca sadrži nizove konzola s akantovim listovima te između njih lakune s rozetama.²¹⁰ Vidljivo je na fotografiji da rozete imaju različit broj latica (4-6). Izvedba akantovog lišća s kopljastim jezičcima se da usporediti s

²⁰² I. Jadrić- Kučan 2010, str. 166

²⁰³ M. Suić 1968, str. 48; Isti 1996, str. 566

²⁰⁴ M. Suić 1979, str. 66; Isti 1996, str. 565; I. Jadrić- Kučan 2010, str. 144

²⁰⁵ M. Suić 1968, str. 46; Isti 1979, str. 66

²⁰⁶ M. Suić 1968, str. 46; Isti 1979, str. 66; Isti 1996, str. 565

²⁰⁷ M. Suić 1996, str. 565; M. Sinobad 2007, str. 248

²⁰⁸ M. Suić 1996, str. 565

²⁰⁹ M. Sinobad 2007, str. 228

²¹⁰ M. Suić 1996, str. 565, bilj. 115

onima koji se prihvaćaju kao korniži portikata foruma u Zadru.²¹¹ Iako se na ninskom kornižu jezičci čine malo dulji, treba uzeti u obzir uopće njihovu pojavu koja je distinktivna za flavijevsko razdoblje no ipak je to dijelom obnova augustovske epohe.²¹² Prema tome, bilo da je korniž izrađen u augustovsko ili flavijevsko doba, sigurno je iz 1. st. U prilog dataciji u vrijeme Flavijevaca ide i mogućnost da se ulomci korniža vežu uz trijem oko foruma, jer je tada monumentalni hram podignut i s njim vjerovatno trijem foruma. Jedan natpis (CIL III, 14322⁴)²¹³ spominje djelatnost enonskog edila, Kvinta Bebija Zuprika (*Q. Baebius Zupricus*), koji je sagradio tabernu, pergulu i menianum. Taberne su redovi dućana na tržnici koji se često nalaze na forumu. *Pergula* i *maenianum* se nalaze iznad taberni; označavaju gornji dio trijema. *Maenianum* je loggia (balkon) na gornjem katu trijema oko foruma tako da ovaj magistrat u biti podiže gornji kat trijema oko foruma.²¹⁴ Tako je taj trijem vjerovatno okruživao prostor sve do spomenutog vrta Medović²¹⁵, a takav prostor je u Enoni (u nedostatku teatra i amfiteatra) služio kao sjedište javnog i političkog života; kao tržnica i mjesto gdje su se vjerovatno održavale neke javne priredbe (možda i scenske) kao i službeni obredi carskog kulta.²¹⁶ Prema tome forum s hramom je žila kucavica naselja; najistaknutije religijsko, političko i trgovačko središte u gradu.²¹⁷ Postojale su građevine na forumu ili u blizini koje se utvrđivale hram s duže strane; južno od hrama otkriveni su ostatci dviju građevina koje su se dalje pružale na jug, ispred i iza današnjih kuća kraj kojih su danas.²¹⁸ Pločnik foruma nije iskopan ni sačuvan. Ipak se utvrdila niveleta foruma koja je u istoj ravnini s niveletom baze od hrama (donjom).²¹⁹ 1970. otkrivene su dvije stepenice i dio pločnika s istočne strane hrama; time je definiran sjeverni kut pločnika foruma.²²⁰ U blizini tog nalaza otkopani su ostatci zidova koji su služili kao jedna kasnija prigradnja smještena uz bok stepeništa hrama. M. Suić pretpostavlja da su to pravokutni podiji prizidani s obje strane hramskog pročelja (slika 6). Time bi se povećao funkcionalni prostor samog zdanja, te su podiji vjerovatno služili za izvršavanje ceremonija i obreda carskog kulta.²²¹ Posvećujući se dalje samom hramu kao građevini, treba prvo istaknuti da je to najveći antički hram na tlu

²¹¹ D. Maršić- R. Sekso 2012, str. 20, slika 9a/9b

²¹² D. Maršić- R. Sekso 2012, str. 26

²¹³ *Q(uintus) Baebius {---} / f(ilius) Zupric(us) / aedilis ta{bern} / am pergula{lam} / maenianum / r(ei) p(ublicae) d(edit)*

²¹⁴ M. Suić 1979, str. 70; Isti 1996, str. 565

²¹⁵ M. Suić 1979, str. 70

²¹⁶ M. Suić 1996, str. 565

²¹⁷ M. Kolega 1998, str. 86

²¹⁸ M. Suić 1979, str. 70

²¹⁹ M. Suić 1996, str. 566

²²⁰ M. Kolega 1998, str. 86

²²¹ M. Suić 1979, str. 71

Hrvatske²²² te da je vjerovatno nastao pod utjecajem jednog važnog (i većeg) središta kakav je bio Jader.²²³ Prije nego se sasvim posvetimo tom većem hramu iz doba Flavijevaca, treba sagledati i stariju fazu izgradnje hrama. Naime, arheološkim iskapanjima 1968. otkopani su ostatci arhitekture na prostoru trijema od flavijevskog hrama sve do donje nivelete građevine. Nađeni ostatci su uglavnom sadržavali dijelove zida, napola ukopani pitos i podni estrih. Suić pretpostavlja da je teško da Enona, ušavši u okvire rimske države, nije od Augusta do Vespazijana imala jedan religijski centar.²²⁴ Riječ je o hramu s antama, poprilično skromnijih dimenzija od kasnijeg. Vjerovatno je bio *tetrastylum*, tj. imao je četiri stupa na pročelju. Može se usporediti s jaderskim hramom iz Augustova doba.²²⁵ O usporedbi ovog hrama ali i kasnijeg s drugim građevinama u Dalmaciji i Carstvu bit će riječi nešto kasnije. Ovo zdanje se datira u vrijeme stjecanja municipalne konstitucije Enone i dobijanja civiteta (kako smo gore pokazali, u doba cara Augusta i/ili Tiberija).²²⁶ Uz ovo se mjesto štovanja može povezati statua Junone (o kojoj će još biti kasnije riječi) koja se danas nalazi u gliptoteci u Kopenhagenu a koja je bila dio poznate zbirke Danieli- Pellegrini. K. A. Giunio pretpostavlja da je ovaj manji tetrastilni hram bio pravi kapitolijski hram (u smislu da je posvećen kapitolijskoj Trijadi), te bi kao takav sigurno imao svoje kultne statue. Gradnjom kasnijeg hrama koji će dobiti funkciju Augusteuma, pa će tako i ova statua biti premještena vjerovatno na forum gdje su vjerovatno i bili drugi kipovi carske dinastije. Do tada je kip Junone stajao u hramu kao kulturna statua, *simulacrum*.²²⁷ Ovo izgleda uvjerljivo objašnjenje, pogotovo zato što M. Suić s pravom ističe da je dosta nevjerovatno da Enona od Augusta do Vespazijana nije imala službeni hram.²²⁸ Unatoč tome što se ne donose dimenzije ovog hrama, samo činjenica da je kao tetrastil prostil bio dosta manji od kasnijeg monumentalnog flavijevskog heksastila, možda se može jednostavnom matematikom pokušati odrediti dimenzije građevine. Suić donosi da je ovo zdanje otkriveno u istraživanju na prostoru trijema od kasnijeg hrama. Zato treba sagledati dimenzije kasnijeg hrama, barem njegovog trijema. Suić na jednom mjestu donosi krive podatke od 45 m dužine i 21,5 m širine²²⁹; na drugom pak donosi realnije mjere od 33 m dužine i 23,5 m širine za cijeli vanjski opseg građevine.²³⁰ U svom radu²³¹ o ninskim

²²² M. Suić 1968, str. 48; D. Maršić- R. Sekso 2012, str. 16

²²³ M. Suić 1996, str. 567

²²⁴ M. Suić 1996, str. 566

²²⁵ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 144; M. Suić 1979, str. 70

²²⁶ K. A. Giunio 1992, str. 56; M. Suić 1979, str. 70

²²⁷ K. A. Giunio 1992, str. 56- 57

²²⁸ M. Suić 1996, str. 566

²²⁹ M. Suić 1968, str. 49

²³⁰ M. Suić 1979, str. 67

²³¹ D. Maršić- R. Sekso 2012, str. 16, bilj. 19

kornižima, D. Maršić i R. Sekso iznose da je Cagiano de Azevedo izmjerio dimenzije hrama na 22,5 x 31,11 m, a sama građevina je dimenzija 21 x 29,6. Prema Ilakovcu, mjere su 21,3 x 24,9 bez stubišta, Kolegine su 20,5 x 28,3 a Giunio prihvaća Suićevu drugu mjeru od 23,5 x 33 za cijelu građevinu. Očito je da su gabariti hrama u punom opsegu između 22,5-23,5 metara u širini i između 31-33 metara u dužini. I. Jadrić- Kučan iznosi mjere trijema flavijevskog hrama koje su 17.1 x 10.85.²³² Ako je točan podatak da je trijem jednako dubok kao i cela kad se uračunaju njeni vanjski zidovi²³³, onda je dubina, tj. dužina ove zadnje mjere trijema točna (17 metara trijema je nešto malo više od polovice cijelog hrama od 31-33 metara); širina je očigledno pogrešna budući da je trijem iste širine kao i cela, tj. cjelokupni hram. Dakle mjere trijema bi bile nekih 16-17 metara u dužini i 20-21 metar u širini. Na tom je prostoru otkriven manji hram iz (vjerovatno) Augustova doba. Kako je navedeno, taj je prostil tetrastil dosta manji od kasnije građevine²³⁴, pa je možda logično pretpostaviti da nije zauzimao cijeli trijem. To je sve što se zna o ovoj građevini; svetište iz vremena Flavijevaca daje više podataka i jasniju shemu. Na zapadnoj strani foruma dižu se ostatci veoma monumentalnog hrama (slika 9). Zdanje je bilo podignuto na visokom podiju koji je bio građen od masivnih zidova dobre izrade s nutarnje strane, dok je vanjska strana sadržavala oplatu od bijelih tesanih blokova kamena.²³⁵ Donji temeljni sloj hrama je ustvari ukopan duboko u muljevitoj pješčanoj masi koja je geološkim procesom stekla tvrdoću. Na takvoj podlozi stoje temelji i podzide svetišta koje je građeno od skupine zidova koji su debljine i 3 metra. Na takvu temeljnu strukturu nadovezale su se veće ploče, ortostati od bijelog vapnenca.²³⁶ Ortostati su uspravni stupci (zidovi, blokovi) kamena koji često tako stoje na građevini da formiraju donji dio temeljnog zida.²³⁷ Tlocrtna situacija je dosta jasna (slika 10). Hram je podijeljen na dvije osnovne strukture; u pročelju je sadržavao veoma prostran trijem koji je površinom zauzimao isti prostor kao i cela. Na pročelju je također stajao niz od šest izlijebljenih monumentalnih stupova, tako da je ovaj hram bio *hexastylum*, prostil heksastil. Tu su se sačuvala ležišta stupova, ulomci baza i dijelova stupova kao i cijeli ali oštećen kapitel (slika 11).²³⁸ Dva su ležišta kolona preživjela, te se prema njima može odrediti razmak stupova.²³⁹ Ako uzmemo one podatke o širini zdanja, između 21 i 23 metara, lako izračunamo da je razmak među kolonama bio između 3,5 m i 3,83 m. Drugi dio hrama, cela, je bila

²³² I. Jadrić- Kučan 2010, str. 145, bilj. 737

²³³ N. Cambi 2002, str. 65, bilj. 269

²³⁴ M. Suić 1979, str. 70

²³⁵ M. Suić 1996, str. 566- 567

²³⁶ M. Suić 1979, str. 67- 68

²³⁷ J. B. Ward- Perkins 1994, str. 495

²³⁸ M. Suić 1996, str. 567

²³⁹ M. Suić 1979, str. 68

podijeljena na tri prostorije (tripartitna cela) koje su međusobno bile odvojene redovima stupova. Unutrašnje bočne strane cele su imale sa svake strane po tri duboke polukružne niše, no one su nestale propadanjem gornjih redova zidova. Tu su možda stajale monumentalne statue imperatora. U celu se ulazilo s trijema preko portala od kojeg su se sačuvali elementi nadvratnika i dovratnika ukrašeni biljnim dekorom i meandrom (dovratnik je ukrašen akantovim lišćem a nadvratnik meandrom).²⁴⁰ Zanimljivo je da, prema tlocrtnom riješenju Ć. Ivekovića i Mate Suića (slika 10), vidljiva podjela u celi na tri prostorije na način da je srednja prostorija šira a dvije bočne uže.²⁴¹ Moguće je da se i ovdje slijede upute arhitekta Vitruvija koji kaže da se cela podijeli na deset dijelova, od kojih će daljnom podjelom na tri veća dijela srednji dio uzimati četiri desetine, a dvije bočne prostorije po tri.²⁴² Ta shema slijedi onu koja je postavljena na originalnom kapitolijском hramu; srednji je dio cele za Jupitera, prostorija s jedne strane je posvećena Junoni a s druge strane Minervi.²⁴³ Ovdje vanjske zidove cele raščlanjuju polustupovi, a pravokutna cela je dužom stranom postavljena poprečno i podijeljena na brodove. Osim što je prostil heksastil, hram je i varijanta pseudoperiptera (bočni stupovi su uključeni u građevinu).²⁴⁴ Rečeno je kako je hram stajao na visokom podiju (rekonstrukcija slika 12). Na njega je na pročelju vodilo monumentalno stubište postavljeno između dva elementa, parasta, koji su se pružali od bočnih zidova hrama.²⁴⁵ Ranije je Suić odbacivao rekonstrukciju Ivekovića bočnih krila postavljenih uz pročelje²⁴⁶, no čini se da je kasnije prihvatio da su se tu konstruirale dvije faze izgradnje: u prvom je imao hram izbočene paraste među koje je stajalo stubište, a kasnije je sa strana na pročelju dobio povišene podije.²⁴⁷ Dakle, stepenište je bilo flankirano podijem s obje strane nižim od podija hrama koji je također funkcionalno djelovao; tu su se nalazile također neke prostorije.²⁴⁸ Što se tiče ranije spomenutih niša unutar bočnih strana cele, postoje dva mišljenja; jedno se povodi time da su tu vjerovatno stajale statue careva (mahom julijevsko-klaudijevske dinastije)²⁴⁹, dok drugo ističe da su vjerovatno stajali u trijemu pred hramom.²⁵⁰ Ovo mišljenje ima podlogu ako ni u čemu drugome onda u broju statua; kako je pronađeno

²⁴⁰ M. Suić 1996, str. 567; Isti 1979, str. 68; Isti 2003, str. 233

²⁴¹ M. Sinobad 2007, str. 248

²⁴² Vitruvije, *De Arch.*, IV, 7, 2: *Ex his ternae partes dextra ac sinistra cellis minoribus, sive ibi alae futurae sunt, dentur; reliquae quattuor mediae aedi attribuuntur.*

²⁴³ Dionizije Halikarnaški, *Ant. Rom.*, IV, 61, 4; J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 129

²⁴⁴ N. Cambi 2002, str. 64

²⁴⁵ M. Suić 1979, str. 68

²⁴⁶ M. Suić 1996, str. 566

²⁴⁷ M. Suić 2003, str. 233

²⁴⁸ M. Sinobad 2007, str. 248

²⁴⁹ M. Suić 2003, str. 233

²⁵⁰ N. Cambi 2002, str. 64, bilj. 267

1768. 8 carskih kipova a sačuvano 4 iz julijevsko-klaudijevskog razdoblja²⁵¹ (plus još jedan fragmentirani togat)²⁵², te glava cara Nerve prerađena od Domicijanova portreta²⁵³, očito je da je broj kipova bio veći od šest niša unutar cele. Tu još treba dodati i mogućnost statua ženskih članova dinastije kojih je vjerovatno bilo.²⁵⁴ O mogućem smještaju kipova bit će još riječi, ovdje samo o ovoj mogućnosti. Pokraj hrama nađeni su i ulomci arhitekture koja omogućava prilično precizno datiranje građevine. To su ostatci trabeacije; dijelovi trupa kolone, kapitela, arhitrava, friza s akantovim lišćem, vijenca (korniža) i timpanona. S time se dobija dobra anastilozna cijelog zdanja (slika 13). Ulomci korniža (slika 14) su posebno lijepo dekorirani i sadržavaju kasete između konzola s akantovim lišćem ispunjene motivima rozeta. Ti stilski elementi smještaju datiranje ovog hrama u razdoblje flavijevske dinastije (69.- 96.).²⁵⁵ Dodajući ovome i ulomak portala (slika 15), čini se da dekoracije po par elemenata odaju flavijevski stil ukrasa; zgusnuti raspored profila te pojava trake s meandrima kao tradicije augustovske epohe. Jezičci su, kao jedan od tipičnih elemenata flavijevskog i kasnijeg doba, dvobridni; u jednom dijelu tijelo je odvojeno dubokim svrdlanim kanalom a na dnu imaju oblik strijele. Uspoređujući s dekoracijom Augustova doba, vidi se jasna razlika.²⁵⁶ Osim ovih karakteristika, Suić vidi i pojavu visokog podija i dosta dubokog trijema ispred cele kao odliku hramova iz flavijevskog doba. Ono što dodatno sužava dataciju su ostatci natpisa koji se nalazio na pročelnoj strani friza (to su ustvari brončane udubine za slova). Na natpisu se razabire ime cara Vespazijana.²⁵⁷ Na frizu su u dva reda bila napisana slova umetnuta u kamen; u gornjem redu da se pročitati ...*OCC*... a u donjem ...*ESPA*.²⁵⁸ Suić na jednom mjestu navodi kako je Vespazijanovo ime vjerovatno bilo u vezi s posvetom građevine²⁵⁹, dok na drugom pretpostavlja kako je riječ o posveti vladara koji je preminuo i sad je apoteoziran (*divus*); to bi se dogodilo za vrijeme Vespazijanova sina, cara Tita i time bi hram imao karakter kao jedan *augustum*, posvećen štovanju carske osobe.²⁶⁰ Iako je ovaj hram nastao pod utjecajem rješenja hrama u Jaderu iz Augustova doba, on je po svojoj pozicioniranosti ipak bitno različit. Enonsko svetište se nalazi na samom forumu, dio je njega, a ne nalazi se nasuprot njemu kao u Jaderu (slika 16). Smještaj hrama na forumu približava hram u Enoni

²⁵¹ M. Kolega 1998, str. 86

²⁵² N. Cambi 1998, str. 46- 47

²⁵³ M. Kolega 1998, str. 89

²⁵⁴ N. Cambi 2000, str. 10

²⁵⁵ M. Suić 1979, str. 68; Isti 1996, str. 567

²⁵⁶ D. Maršić- R. Sekso 2012, str. 18, 26

²⁵⁷ M. Suić 1996, str. 567

²⁵⁸ M. Kolega 1998, str. 89, bilj. 60

²⁵⁹ M. Suić 1979, str. 68

²⁶⁰ M. Suić 1996, str. 567

nekim građevinama u Italiji, dok je situacija u Jaderu bliska nekim gradovima u zapadnim provincijama (Galija i druge).²⁶¹ Prije usporedbe enonskog hrama s nekima u drugim provincijama, treba istaknuti ponovno očit utjecaj jaderskog hrama. Taj hram je također bio prostil heksastil, podignut na istaknutoj gradskoj dominanti i na podiju višem od susjednog foruma. Stilski i dekorativni motivi svrstavaju prvu fazu izgradnje u doba Augusta, dok je flavijevsko doba donijelo trijem oko hrama i foruma, kao u Enoni. Cela je također slična enonskom hramu, trodijelna i vjerovatno posvećena kapitolijskoj Trijadi (posveta Jupiteru, Junoni i Minervi CIL III, 2904; 2905).²⁶² Rješenje hramskog i forumskog kompleksa (slika 17) je dosta različito od enonskog, čiji se je hram, kako je spomenuto, nalazio na forumu a ne nasuprot njemu; ovaj primjer iz Jadera je sličan kompleksu na Zapadu, kao u gradu *Augusta Raurica* (danas Augst u Švicarskoj; slika 18).²⁶³ Što se tiče usporedbe ninskog hrama s provincijama, tu je najbolje mjerilo obilje kapitolijskih svetišta očuvanih u sjevernoj Africi. Pojava flankiranja pristupnog stepeništa dvama podijima nižim od podija hrama se susreće u gradovima *Abthungi* (Henchir es Souar) i *Althiburos* (Medeini).²⁶⁴ To je donekle slično rješenje jer u tim gradovima sama cela dijelom flankirana dvjema prostorijama ponekad zvanim i transeptima (slika 19).²⁶⁵ Elementi posebno vrijedni pažnje su tripartitna podjela cele, visoki podij i dominantan položaj u gradu; sve se to dovodi u vezu s općim standardima za kapitolijske hramove. Gradovi u kojima se pojavljuje barem neki od ovih elemenata su *Thamugadi* (Timgad), *Thugga* (Dougga) i *Thuburbo Maius*.²⁶⁶ *Thugga* je imala kapitolijski hram (slika 20) koji je bio blizu foruma, doduše ipak sa strane. U pročelju hram je bio prostil tetrastil, stajao je na povišenom podiju do kojeg je vodilo stepenište. Sadržavao je jednu celu, no čini se da je bila podijeljena na tri dijela te da je imala tri niše (za kultne statue) otraga.²⁶⁷ Na povišenom podiju ipak je dominirao forumom iako se u biti nalazio sa strane. Trajanova kolonija *Thamugadi* je dobila kapitolijski hram u drugoj polovici 2.st. Stajao je u biti van starije jezgre grada, dalje od foruma (slika 21). To je nadoknadio svojom monumentalnošću; oblikovan kao heksastil prostil, okružen trijemom, podržavali su ga stupovi visoki oko 9 metara. Stajao je na podiju do kojeg se dolazilo preko 38 stepenica. Cela je bila klasično podijeljena na tri dijela, za tri kapitolijska božanstva.²⁶⁸ *Thuburbo Maius* je iznjedrio hram s možda najviše tradicionalnih elemenata. Na natpisu je potvrđeno da je posvećen kapitolijskoj Trijadi,

²⁶¹ M. Suić 1996, str. 567

²⁶² M. Suić 2003, str. 231, 232; M. Sinobad 2007, str. 227, 228

²⁶³ J. B. Ward- Perkins 1994, str. 221

²⁶⁴ M. Sinobad 2007, str. 248

²⁶⁵ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 157

²⁶⁶ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 145

²⁶⁷ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 157, 160; J. B. Ward- Perkins 1994, str. 183, 489, bilj. 25

²⁶⁸ J. B. Ward- Perkins 1994, str. 394

postavljen je na visokom podiju i dominira forumom nasuprot njega (slika 22-23). Podjela cele nije sačuvana, no njene substrukture ipak odaju trag koji vodi do toga da je bila organizirana klasična podjela na tri dijela.²⁶⁹ Što se tiče smještaja, enonsko zdanje pruža najbolje usporedbe s nekima u Italiji. Ono stoji na forumu, kao primjerice hram u Ostiji gdje na jednom kraju stoji kapitolij a na drugom hram Rome i Augusta (slika 24).²⁷⁰ Što nam sve to skupa govori o hramu u Enoni? Prisjetimo se da je to prostil heksastil koji stoji na visokom podiju i smješten je na forumu, ima veoma prostran trijem i celu podijeljenu na tri broda unutar kojeg su sigurno stajali neki kipovi (u srednjem brodu bila je baza za glavnu statuu²⁷¹). Posebnost ovog hrama je veliki trijem koji je dublji od cele (ako se računaju i masivni vanjski zidovi cele, onda su jednake dubine).²⁷² U određivanju karaktera hrama treba o svemu tome (kao i poziciji Enone u rimskoj državi) voditi računa. J. B. Ward- Perkins jednostavno definira da Enona ima kapitolij s tripartitnom celom.²⁷³ M. Suić zaključuje da se radi o jednom Augusteumu, posvećenom božanskom Vespazijanu u vrijeme njegova sina Tita.²⁷⁴ U konačnici bih se priklonio tom mišljenju, barem što se tiče toga da je hram uistinu bio Augusteum. Izneseno mišljenje I. Jadrić- Kučan da tripartitna cela nije uobičajena za carski kult te da je odlika kapitolijevskih hramova visoki podij i dominantan položaj u gradu također stoji; to bi se trebalo primjeniti u Enoni.²⁷⁵ Tome bi u prilog išle i paralele s kapitolijima u afričkim gradovima gore spomenutim, kao i to da postoje i epigrafske i skulpturalne potvrde kulta kapitolijevske Trijade. Već je spomenuta statua božice Junone²⁷⁶, a pronađen je i zavjetni žrvenik Jupiteru.²⁷⁷ Ipak, činjenica da neko svetište ima tripartitnu celu ili da zauzima najistaknutiju poziciju na forumu ne čini ga odmah kapitolijevskim hramom; poznati su primjeri hramova koji imaju ove karakteristike a pouzdano su pripisani drugim božanstvima.²⁷⁸ Ipak, mišljenja sam da je ovaj hram zaista počeo biti građen kao hram posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi zbog svih navedenih karakteristika, no da je tijekom godina a možda i tokom gradnje postao svetište carskog kulta. Na to nas najviše upućuju sjajni kipovi i portreti za koje se

²⁶⁹ J. C. Quinn- A. Wilson 2013, str. 159- 160

²⁷⁰ J. B. Ward- Perkins 1994, str. 140, 143

²⁷¹ N. Cambi 2002, str. 64, bilj. 267

²⁷² N. Cambi 2002, str. 65, bilj. 269

²⁷³ J. B. Ward- Perkins 1994, str. 252

²⁷⁴ M. Suić 1996, str. 567

²⁷⁵ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 145

²⁷⁶ K. A. Giunio 1992, str. 226

²⁷⁷ M. Suić 1950/1951, str. 234: *Iovi Optum / o Maximo / Cornelia / C(ai) f(ilia) Tertia / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

²⁷⁸ M. Sinobad 2007, str. 225

smatra da su iz Nina. To je zapravo mišljenje M. Suića koji na drugom mjestu navodi da je u Enoni službeni kapitolijski kult zamijenjen kultom carske osobe i tako postao Augusteum.²⁷⁹

VIII. Carske statue

Uz poznatu domaću i orijentalnu komponentu u religijskoj sferi, antički je Nin sadržavao i službeni državni kult posvećen štovanju glavnih rimskih božanstava ali i careva. Već je spomenut žrtvenik Jupiteru²⁸⁰ uz kojeg su se štovali i neki drugi rimski bogovi kao Jan, Vulkan i Venera.²⁸¹ Uz njih su vezani znani nam svećenici u Enoni; Apulej Fronton je uz službu edila i duovira, kao istaknuti član municipija, obavljao i službu pontifika provodeći nadzor nad vjerskim životom, svetkovinama i obredima.²⁸² Osim čašćenja rimskih božanstava, postojao je u Enoni i kult carske božanske osobe. Za njega se brinuo poseban kolegij od šest članova, zvan *sexviri Augustales*. Većinom su članovi tog kolegija bili imućni oslobođenici koji su jedino na taj način mogli napredovati na društvenoj ljestvici u nekoj zajednici. Po svojim zakonima su organizirali unutarnji ustroj kolegija i posjedovali zajedničku imovinu.²⁸³ Jedan takav sevir, svećenik carskog kulta, je potvrđen u Enoni a zvao se Gaj Tulije Ursio te je vjerovatno bio libertinskog podrijetla kao i mnogi seviri.²⁸⁴ Uz ovaj kolegij, vjerovatno su postojali u Enoni i svećeni flaminii (*flamines*) i sacerdoti (*sacerdotes*).²⁸⁵ Objekt štovanja carskog kulta su bili i poznati kipovi podrijetlom iz Nina.²⁸⁶ Oni su nakon prvotnih iskapanja završili u poznatoj zbirci Pellegrini- Danieli. Skupina carskih kipova julijevsko-klaudijevske dinastije je otkrivena u 18. stoljeću.²⁸⁷ Sredinom 18. stoljeća zadarski liječnik Ante Danieli Tommasoni je posjedovao najveću privatnu zbirku antičke skulpture u Dalmaciji. Najveći broj tadašnjih arheoloških istraživanja iz kojih se i rodila zbirka se odnosila na Nin. Iskapanje iz 1768. godine u vrtu Josipa Đurovića u Ninu na prostoru foruma i blizu hrama je iznijelo na vidjelo 8 monumentalnih kipova rimskih careva.

²⁷⁹ M. Suić 2003, str. 233

²⁸⁰ M. Suić 1950/1951, str. 234

²⁸¹ M. Suić 1996, str. 546- 547

²⁸² CIL III, 2977; M. Suić 1996, str. 547; M. Kolega 1998, str. 86

²⁸³ M. Kolega 1998, str. 86, bilj. 25

²⁸⁴ CIL III, 2978; M. Suić 1996, str. 547: *D(is) M(anibus) S(acrum) / C(aio) Tullio Ursi / oni IIIII viro Aug(ustali) / Tullia Victori / na maritimo / optimo.*

²⁸⁵ M. Kolega 1998, str. 86; M. Suić 1996, str. 547

²⁸⁶ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 146

²⁸⁷ M. Kolega 1998, str. 86

Ta je zbirka, osim ovih nalaza, sadržavala i one iz Zadra i drugih mjesta dok je za Nin potvrđena samo ova skupina carskih statua.²⁸⁸ Zbirka je postala nasljedstvo obitelji Pellegrini-Danieli. 1859. otkupio ju je grof Pietro Cernazai iz Udinea, gdje je zbirka i završila. 1882. postaje vlasništvom sjemeništa u tom gradu. 1900.-1901. sjemenište je rasprodalo zbirku te su pojedini komadi završili u gradovima diljem Europe- Veneciji, Beču, Akvileji, Kopenhagenu ali i Zadru. Prije toga su zbirku među ostalim nalazima obradili J. Banko i P. Sticotti te publicirali. Od 324 elementa 70 ih se odnosilo na antičku kamenu plastiku. Za Arheološki Muzej u Zadru 1901. otkupljen je 21 komad rimske kamene plastike koji je tamo i stigao. Sve skupa, antička plastika je u zbirci Pellegrini- Danieli zastupljena sa 18 komada, od kojih je 14 u muzeju u Zadru a ostatak je razasut po drugim gradovima Europe (Trst, Akvileja, Kopenhagen).²⁸⁹ Ovo su bitni podatci da se razluči podrijetlo carskih statua koji su se nalazili u Enoni. Tu treba napraviti razliku između komada cijele zbirke i onih koji pripadaju skupini carskih kipova. Inače, skupine carskih kipova su dobro posvjedočene diljem istočne jadranske obale; nalazimo ih u Cresu (*Crepsa* na otoku Cresu), Osoru (*Apsorus* na Cresu), Rabu (*Arba*), Ninu (*Aenona*), Skradinu (*Scardona*), Solinu (*Salona*), Čitluku (*Aequum*), Visu (*Issa*), Omišu (*Oneum*) te Vidu kraj Metkovića (*Narona*).²⁹⁰ Od onih 8 kipova iskopanih u 18. st. istočno od hrama, očuvano ih je 4, od čega su dva akefalna kipa.²⁹¹ Ukupno je otkriveno 11 ili 12 kipova koji spadaju u carsku propagandu no očito ih je bilo još.²⁹² Kipovi su nadnaravne veličine, prosječne visine od 2,20 m do 2,30 a izrađeni su od bijelog kararskog mramora.²⁹³ Osim ova 4 kipa, ostale treba tražiti u zbirci Pellegrini- Danieli pogotovo imajući na umu činjenicu da se zbirka najvećim dijelom formirala u Ninu. Radi se o šest ženskih kipova, jednom kipu muškarca u togi od kojeg se očuvao samo fragment, glavi Agripe, glavi nekog princa julijevsko- klaudivijske dinastije, najvjerojatnije Klaudija, te portretu Kaligule.²⁹⁴ Po kronološkim i stilskim kriterijima, u obradi ovih kipova treba započeti sa sačuvanom glavom Agripe. Portret (slika 25) tog istaknutog vojskovođe i zeta cara Augusta se je nekoć nalazio u zbirci Pellegrini- Danieli a danas je u Ny Carlsberg Glyptothek u Kopenhagenu.²⁹⁵ Ovaj značajan portret zahtijeva da ga se smjesti u stilski kontekst. Nakon Cezarove smrti, u doba drugog trijumvirata, dolazi do promjena u preferencijama stilskog prikazivanja osoba. Obnavljaju se kasnohelenistička svojstva na portretima, što uključuje iskazivanje unutrašnjeg

²⁸⁸ M. Kolega 1989, str. 159- 160; K. A. Giunio 1992, str. 53- 54

²⁸⁹ M. Kolega 1989, str. 160- 163; K. A. Giunio 1992, str. 54

²⁹⁰ N. Cambi 1998, str. 45 i d.; Isti 2000, str. 92- 99

²⁹¹ M. Kolega 1998, str. 86

²⁹² N. Cambi 1998, str. 48; Isti 2000, str. 94

²⁹³ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 146

²⁹⁴ N. Cambi 1998, str. 48; Isti 2000, str. 94

²⁹⁵ N. Cambi 2000, str. 33, kat. br. 20, tab. 14, 15; Isti 2005, str. 19, sl. 17

života i osjećaja osobe koja se portretira. Primjetno je podrhtavanje mišića kao i unutrašnji nemir i pokretanje emocija na prikazima trijumvira i drugih važnih osoba. To je vjerovatno nekakva vrst reakcije na kasnorepublikanski realizam kojeg je inaugurirao Sula, kojem su obilježje pažljivo oblikovanje detalja lica ali bez ikakvog poniranja u unutrašnji karakter prikazanog. Dakle, portreti zadnjih desetljeća 1. st. pr. Kr. pokazuju helenističke osobine portretiranja kao što su vibriranje muskulature (lica) te drhtaji nabora kože na obrazima i čelu, zatim produhovljeni pogled te plastičnost kose (što se dobro vidi i na portretu Agripe).²⁹⁶ Treba istaknuti i jedan drugi nalaz, glavu Oktavijana iz Osora (tip je II. ili akcijski, slika 26), koja prikazuje ove karakteristike te je Agripina glava stilski dosta slična ovoj. Datira se između 30. i 20. pr. Kr.²⁹⁷ Sam portret pokazuje unutrašnji nemir Agripinog lica kao i nabiranje kože na čelu i oko očiju. Vidi se i vibracija muskulature, kao i ostali elementi kasnorepublikanskog portreta koji obnavlja helenistička svojstva; reprodukcija fizionomije dotičnog te patos. Prema oblikovanju patosa i kose (bogata plastika) glava je slična Oktavijanovoj iz Osora. Po tome se vidi da su se očuvale te vrijednosti rimske portretistike te da nije još prevladao klasicizam kojeg August uvodi brojnim kopijama statue Prima Porta. Jedan lijepi distinktivni element nam omogućuje još preciznije datiranje. Na glavi Agripa ima krunu u obliku gradskih zidina (*corona muralis*), koja se uspoređujući s njegovim portretima na novcu, javlja nešto prije njegove smrti 12. pr. Kr. Možda je ovaj rad import iz Atene koja je čuvala helenističke tradicije nešto duže. N. Cambi smatra da je ova glava najbliža primjerima iz Venecije i Beziersa.²⁹⁸ To bi se dobro slagalo s dvama osnovnim podjelama tipova Agripina portreta za vrijeme njegovog života. Prvi, zvan Gabii tip, je u originalu rađen od penteličkog mramora te je vjerovatno rađen od grčkog skulptora. Zanimljivo je da je i ovaj tip portreta izrađen prema helenističkim karakteristikama. Datira se između 30. i 20. pr. Kr., dok se drugi tip, Venecija tip, datira se između 20. i 10. pr. Kr.²⁹⁹ Taj se podatak podudara s činjenicom da je ovaj portret zbog spomenute krune na glavi datiran nešto prije njegove smrti. Dakle, vjerovatno je nastao između 20. i 12. pr. Kr. Postoji dodatni odnos Agripe (ili barem postavljanja ovog portreta) s Enonom. To je prijateljstvo s prvim patronom Enone, Publijom Silijem Nervom. Nerva je bio i patron Kartagene kad je Agripa tamo obavljao dužnost kvinkvenalnog duovira. 20. pr. Kr. P. Silije Nerva postaje prokonzul Ilirika, a 16. godine je patron Enone.³⁰⁰ Te mu godine gradsko vijeće podiže spomenik kao izraz zahvalnosti te ga

²⁹⁶ N. Cambi 2000, str. 31- 32

²⁹⁷ N. Cambi 2000, str. 31, Isti 2005, str. 19

²⁹⁸ N. Cambi 1991a, str. 51; Isti 2000, str. 33, kat. br. 20, tab. 14, 15; Isti 2005, str. 19, sl. 17

²⁹⁹ D. E. E. Kleiner 1992, str. 75

³⁰⁰ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 146, bilj. 745

izabire za patrona.³⁰¹ Osim ove podudarnosti, postoji još jedna poveznica Oktavijana i Agripe s Liburnijom općenito. Već je bilo govora o važnosti Ilirika u Oktavijanovim pohodima i sukobu s Markom Antonijem. Oktavijan je uništio i zadnje trzaje liburnske neovisnosti i talasokracije oduzevši im njihovo najjače oružje; brodove. Taj pothvat je u Kvarnerskom zaljevu (*sinus Flanaticus*) obavio baš Marko Agripa. Kasnije je te brodove Oktavijan iskoristio u presudnoj bitci kod Akcija.³⁰² Ovaj je portret vrlo bitan za određivanje vremena nastanke carske skupine u Ninu. Kako ćemo vidjeti, skupina je carskih statua ovdje nastala kao uspomena na cara Tiberija. Ukoliko je ovdje pripadala i ova Agripina glava, to bi značilo da je taj portret najraniji u skupini te da početak ove skupine treba tražiti i u predtiberijevsko vrijeme. Agripa bi bio dio te skupine koja bi bila inaugurirana u doba Augusta i uključivala Augustove unuke te njihova oca Agripu. Kasnije bi slijedilo proširenje grupe kipova, u doba Tiberija.³⁰³ Poznati su primjeri gdje je ovakva situacija postojala. U bazilici u Korintu bila je izložena skupina koja je sadržavala Augusta i njegove unuke i nasljednike, Gaja i Lucija Cezara, sinove Augustove jedinice Julije i Marka Agripe.³⁰⁴ Smatram da je ovakav scenarij moguć te da je postojala ranija grupa kipova u Enoni, no to nije moguće decidirano tvrditi na temelju samo ovog portreta. Kipovi koji sasvim sigurno pripadaju i dobrim dijelom i tvore carsku skupinu su spomenuta 4 kipa pronađena u 18. stoljeću. Od toga se dva mogu sa sigurnošću pripisati carevima Augustu i Tiberiju, dok su druga dva akefali, jedan u božanskoj nagosti a jedan u togi.³⁰⁵ Posthumni kip cara Augusta (slike 27-28), visine 2,30 metara, je lako odrediv kao II., takozvani Haupttypus ili tip Prima Porta koji nastaje oko 27. pr. Kr. kada senat Oktavijanu daje naslov *Augustus*.³⁰⁶ Figura stoji na desnoj nozi, dok je lijeva savinuta i zabačena prema natrag. Nedostaje lijeva ruka te podlaktica desne, kao i dio nogu. Cara obavija plašt koji mu je prebačen preko lijevog ramena ostavljajući tako gornji dio tijela golim. U širokim horizontalnim naborima plašt pada preko bokova i nogu, dok vertikalni padaju od lijevog ramena do pete.³⁰⁷ Na taj način haljina caru omata samo donji dio tijela te je tako prikazan poput božanstva.³⁰⁸ Težina tijela je raspoređena postavljanjem iste na desnu nogu dok je lijeva oslobođena a ruka podignuta u zraku. Glava nosi vijenac od hrastova lišća koji je pričvršćen vrpcom koja pravi čvor po sredini vrata. Kad je statua prvi put opisivana,

³⁰¹ CIL III, 2973-10017; M. Kolega 1998, str. 90, bilj. 65: *P(ublio) Silio / P(ubli) / f(ilio) pro co(n)s(uli) patron(o) / d(ecreto) d(ecurionum)*.

³⁰² M. Zaninović 1996, str. 305; Isti 1998, str. 42

³⁰³ N. Cambi 1998, str. 49, bilj. 37; Isti 2000, str. 95

³⁰⁴ D. E. E. Kleiner 1992, str. 72- 73, sl. 48- 50

³⁰⁵ M. Kolega 1998, str. 86; N. Cambi 1998, str. 47- 48

³⁰⁶ M. Kolega 1998, str. 86; N. Cambi 1998, str. 47; Isti 2000, str. 36; Isti 2005, str. 30

³⁰⁷ M. Kolega 1989, str. 165- 166

³⁰⁸ N. Cambi 2000, str. 36

1895., dio ruke je bio bolje očuvan te se čini da je u desnoj kip u originalu držao pateru.³⁰⁹ Izraz lica je smiren i odražava tipičnu Augustovu fizionomiju; nema pokreta mišićja na licu.³¹⁰ Lice je idealizirano, mlado i odražava klasičnu ljepotu.³¹¹ Modelacija kose zaslužuje posebnu pažnju. Ona pokazuje tipičnu frizuru kakvi imaju kipovi tipa Prima Porta. Odmah iznad čela slijede pramenovi koji prijanjaju uz lubanju. Lijepo su vidljiva dva karakteristična elementa Prima Porta frizure, a to su kliješta u kosi i motiv lastavičjeg repa. Kliješta se sastoje od dva pramena koji se u vrhu odvajaju jedan od drugoga, a ovdje se nalaze točno iznad desnog oka. Odmah kraj tog elementa je motiv lastavičjeg repa kojeg isto čine dva pramena koji su pak točno iznad korijena nosa. Dakle, motivi koji raščlanjuju frizuru su s desne strane i pri sredini te je time raščlanjen desni dio, dok se lijeva strana sastoji od niza pramenova koji idu do uha. Motivi kliješta i lastavičjeg repa su povezani zajedničkim pramenom.³¹² Ovaj i drugi portreti su svrstani u tip Prima Porta jer je vidljivo kako su modelirani po uzoru na kopiju originala iz Tiberijeva vremena koji se danas čuva u Vatikanskom muzeju u Rimu (slika 29). Nazvan je po kipu nađenom u trijemu vile carice Livije koja je postavljena odmah nakon careve smrti. Originalna statua je vidjela svjetlo dana između 27. i 20. pr. Kr. Na temelju dekoracije lorikata original je moguće smjestiti oko 20. pr. Kr. jer je na kopiji prikazan partski kralj kako predaje rimske insignije figuri koja je rimski vojnik (bio on, kako se pretpostavlja, Tiberije, Romul, Eneja, Mars ili personifikacija rimske vojske- *exercitus Romanus*). Kopiju je oko 15. naručio senat ili Livija i postavio/la u vilu Primaporta.³¹³ Tip Prima Porta je zavladao službenom portretistikom kada se pojavio te je poznato oko 150 primjeraka kopija ili varijacija diljem Carstva. Zavladaoši rimskom državom, August je inaugurirao portret koji mu daje smireni klasicistički izraz. To se postiže povratkom klasičnim idealima te idealnim crtama lica, uljepšavanjem kože, odsutstvom staračkih mana na licu.³¹⁴ Model za ovakvu idealizaciju lica, konfiguraciju kose te oblik tijela je statua Dorifora koju je oblikovao Grk Poliklet u 5. st. pr. Kr. To je posebno vidljivo oživljavanjem pozicije zvane *contrapposto*; težina je na desnoj nozi dok je lijeva opuštена i lagano podignuta i povučena prema nazad. To uzrokuje i različite visine ramena i bokova.³¹⁵ Tijelo i glava i enonskog kipa se ugledaju na tu statuu, pogotovo u međusobnim dimenzijama i odnosima.³¹⁶ Umjetnička koncepcija augustovske izrade kipova pokazuje oživljavanje klasične grčke umjetnosti iz 5. st.

³⁰⁹ M. Kolega 1989, str. 165- 167

³¹⁰ N. Cambi 2000, str. 36

³¹¹ M. Kolega 1989, str. 166; Ista 1998, str. 87

³¹² M. Kolega 1989, str. 168; Ista 1998, str. 86

³¹³ D. E. E. Kleiner 1992, str. 63- 67

³¹⁴ N. Cambi 2000, str. 35

³¹⁵ D. E. E. Kleiner 1992, str. 63

³¹⁶ N. Cambi 2000, str. 35

pr. Kr.; tu se duhovna i fizička ljepota međusobno prožimaju.³¹⁷ Time dolazimo i do ikonografske analize ovog kipa. Ovdje je car August, već posthumno diviniziran, prikazan poput vrhovnog božanstva Jupitera. Taj sam koncept prikazivanja cara kao božanstva je bio popularan u julijevsko-klaudijevskom razdoblju. August nosi sva obilježja glavnog rimskog boga; vijenac od hrastova lišća na glavi, u desnoj ruci mu je patera a u lijevoj žezlo. Drugi primjeri koji pokazuju prvog rimskog cara kao Jupitera (na istoku Zeusa) su brončani kip diviniziranog Augusta iz Herkulaneja i torzo iz Metroona u Olimpiji. Ovaj posljednji kip ima također plašt, samo tu prebačen preko desnog ramena a gornji dio je nag (divinizacija).³¹⁸ Ikonografski je enonskom kipu vrlo sličan i prikaz Augusta na reljefu iz Ravene (slika 30). Car nosi krunu (*corona civica*), vijenac od hrastova lišća (Jupiter), oslonjen je opet na desnu nogu dok lijevom stoji na globusu. Torzo je gol prikazujući ga kao božanstvo, plašt mu obavija lijevo rame i donji dio tijela.³¹⁹ Još treba spomenuti sličnost s kipom cara iz Soluna. Zahvaljujući natpisu vidljivo je da je hram u kojem je bila statua posvećen Cezaru Augustu jer je spasitelj Grčke i svijeta. Što je tu bitno jest to da to govori da se jedan ovakav kip, gdje je car prikazivan kao bog Jupiter ili izjednačen sa Zeusom u istočnim provincijama, mogao častiti samo u hramu koji je Augusteum, tj. hram carskog kulta. Još treba samo napomenuti da se ovaj nalaz datira oko 40.- 50. g., dakle u vrijeme cara Klaudija.³²⁰ Zbog svega toga nam je ovaj nalaz vrlo važan jer pokazuje i prirodu štovanja građevine koja je bila i u Enoni. Sljedeći od ona 4 kipa jest statua cara Tiberija (slika 31). Visine 2,10 metara, ovaj kolosalni kip je odjeven u togu koja mu je prebačena dijelom preko glave (*velatio capitis*). Car stoji oslonjen na lijevu nogu dok je desna zabačena prema natrag i savinuta u koljenu. Nedostaju obje podlaktice, s tim da je desna nadlaktica postavljena prema naprijed a lijeva je više uz tijelo. Tunika prekriva cijelo tijelo stvarajući horizontalne nabore u struku, a tu veže i čvor s drugim krajem toge koja obavija glavu. Nabori odjeće stvaraju oblik slova U te se taj stil kronološki smješta u Klaudijevo vrijeme.³²¹ Kosa je odmah iznad čela ravno počešljana³²², a po njoj se da odrediti i tip kipa; to je Kopenhagen 624. Karakteristika tog tipa su pramenovi koji se pravilno nižu od motiva lastavičjeg repa iznad desnog oka do iznad lijevog oka gdje se ponovno oblikuje jedan lastavičji rep. Poznato je oko 25 replika ovog tipa koji nastaje brzo nakon što Tiberije postaje car.³²³ Ovaj način češljanja daje mogućnost da se odredi spomenuti

³¹⁷ M. Kolega 1989, str. 171; Ista 1998, str. 87

³¹⁸ M. Kolega 1989, str. 171- 172

³¹⁹ D. E. E. Kleiner 1992, str. 145- 146, sl. 121

³²⁰ M. Kolega 1989, str. 171- 173

³²¹ M. Kolega 1989, str. 173- 174; Ista 1998, str. 88

³²² M. Kolega 1998, str. 87

³²³ N. Cambi 2000, str. 36- 37, kat. br. 25, tab. 22, 23

tip Tiberijeva kipa budući da je u literaturi izrađena analiza 6 različitih tipova i to sve temeljeći na obliku frizure. Kopenhagen 624 iskazuje ovakav način češljanja ali i starosnu dob (što je isto vidljivo na Tiberiju³²⁴). Car je prikazan poput svećenika, augura, s prekrivenom glavom.³²⁵ Takav prikaz imperatora je bio vrlo omiljen u julijevsko-klaudijevskoj dinastiji, ali i dosta kasnije.³²⁶ Stilistički i ikonografski, uzor ovog enonskog Tiberija jest kip Augusta iz Via Labicana u Rimu.³²⁷ Taj kip (slika 32) vjerovatno prikazuje Augusta kao vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*) i datira se samim time iza 12. pr. Kr. Car tu, kao i ninski Tiberije, stoji oslonjen na lijevu nogu dok je desna malo zabačena. Dio toge mu pokriva glavu (*capite velato*) a u ruci vjerovatno drži pateru i vrši nekakav obred.³²⁸ Možda je i Tiberije iz Enone držao takav jedan obredni materijal, ili možda *simpulum* (koji se isto koristio za libacije).³²⁹ Inače, postojale su dvojbe oko identifikacije ovog kipa. M. Suić je prvo pripisao kip Tiberiju³³⁰, a zatim caru Klaudiju.³³¹ No čini se da je ipak riječ o Tiberiju jer se na ovom portretu vide karakteristike njegove fizionomije: široko i puno lice, zavnut nos i nakošeno čelo s laganim izbočenjem ispod kose.³³² Dakle, statua slijedi unaprijed ustanovljen program Augustovog idealiziranog, dvorskog klasicizma i ne donosi ništa novo. Unatoč tome, to je vrlo dobar togat iz kludijevskog razdoblja, iz petog desetljeća 1.st.³³³ Ostala dva kipa su akefalna, od kojih je jedan s prebačenim plaštem preko bokova a drugi odjeven u togu. Statua s prebačenim plaštem oko bokova (slika 33) je kolosalni muški kip, najveći u ovoj skupini s visinom od 2,50 metara. Nedostaje mu glava i lijeva ruka a od desne je ostao samo dio nadlaktice. Težinom tijela je oslonjen na desnu nogu, a lijeva je svijena u koljenu i malo pomaknuta prema natrag. Dodatni element je palmino stablo (s stiliziranim lišćem u pet redova) koje stoji kraj desne noge. Odjeću čini plašt koji se spušta vertikalno od lijevog ramena do lijeve potkoljenice i zatim prekriva bokove i donji dio tijela ostavljajući time torzo nagim.³³⁴ Jasno je da je riječ o jednom diviniziranom imperatoru kojem je haljina slična onoj s Augustova kipa.³³⁵ Na temelju prebačenog plašta preko bokova, ovaj kip pripada tipu "Huftmantel". Stilističku analogiju pokazuje gore obrađeni Augustov kip, zatim jedan prikaz

³²⁴ N. Cambi 2005, str. 30

³²⁵ M. Kolega 1998, str. 87- 88

³²⁶ M. Kolega 1989, str. 174- 175, bilj. 11, 12 navodi primjere od Augusta do Dioklecijana.

³²⁷ M. Kolega 1989, str. 174

³²⁸ D. E. E. Kleiner 1992, str. 63

³²⁹ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 148

³³⁰ M. Suić 1968, str. 47

³³¹ M. Suić 1979, str. 77

³³² N. Cambi 2000, str. 37

³³³ M. Kolega 1989, str. 175- 176; Ista 1998, str. 88

³³⁴ M. Kolega 1989, str. 176; Ista 1998, str. 88

³³⁵ N. Cambi 2005, str. 30

cara Tiberija (u muzeju u Tripolisu) gdje plašt pada s lijevog ramena i zatim ga pridržava u desnoj ruci. Dva kipa cara Klaudija isto pružaju sličnosti za promatranje; to su njegovi prikazi iz Lanuvija i Metroona u Olimpiji.³³⁶ Klaudije iz Lanuvija u Vatikanu (slika 34) je istovjetno oblikovan prikazujući cara u božanskoj nagosti u gornjem dijelu tijela dok mu plašt obavija bokove i donji dio i penje se na lijevo rame. Figura je oslonjena na desnu nogu, u poznatom kontrapostu, dok je lijeva malo zabačena prema natrag. Ista je stvar s drugim kipom iz Olimpije (slika 35). U oba slučaja Klaudije drži Jupiterove atribute, s tim da mu je kraj nogu orao.³³⁷ Kod kolosalnog kipa iz Enone umjesto orla stoji spomenuto stablo. Zaključak je da je statua prikaz člana julijevsko- klaudijevske obitelji. Ostaje otvoreno pitanje o kome je točno riječ. Prvi sastavljači kataloga zbirke Pellegrini- Danieli (J. Banko i P. Sticotti) su kip pripisali caru Klaudiju na temelju gore spomenutih analogija.³³⁸ Još je M. Suić iznio zanimljivu pretpostavku da se radi zapravo o utemeljitelju julijevsko- klaudijevske dinastije, Gaju Juliju Cezaru.³³⁹ N. Cambi ponovno daje važnost toj tezi ističući kako je logično da ovako kolosalan kip, veći u ovoj skupini i od Augusta i Tiberija, može pripadati samo Cezaru. I on je mogao biti uključen u Tiberijevu grupu kipova jer je to još julijevsko- klaudijevska dinastija a Cezar je njen začetnik.³⁴⁰ Tu treba uzeti u obzir i neke druge okolnosti. Već je bilo riječi o povezanosti antičkih stanovnika Nina s Julijevcima te da su dobili municipalitet i građansko pravo od jednog od njih (bilo Augusta ili Tiberija).³⁴¹ Isto tako, vrlo je razvijen bio kult lokalne božice Anzotike, koja se u rimskoj interpretaciji sinkretizirala s klasičnom Venerom. Nađena su dva natpisa od kojih se na jednom spominje božica kao *Venus Anzotica*³⁴², kao i zanimljiva statua iste iz flavijevskog razdoblja koja u sebi objedinjuje autohtonu religijsku podlogu i klasičnu ikonografiju (tip Afrodite Pudike ili Stidljive, poznate iz helenističkog razdoblja).³⁴³ Klasična Venera je poznata kao pramajka roda Julijevaca, time i Cezarova praroditeljica.³⁴⁴ Uzevši sve argumente u obzir, čini se vrlo lako mogućim da ova kolosalna statua prikazuje Julija Cezara i da s njime počinje skupina kipova julijevsko- klaudijevske dinastije.³⁴⁵ Zadnji kip je togat (slika 36). Također pripada grupi kolosalnih kipova, sa svojih 2,05 metara visine. Osoba je prikazana oslonjena na lijevu nogu, desna je savinuta u koljenu i

³³⁶ M. Kolega 1989, str. 176- 177; Ista 1998, str. 88

³³⁷ D. E. E. Kleiner 1992, str. 131, 133, sl. 106, 107

³³⁸ M. Kolega 1998, str. 88

³³⁹ M. Suić 1968, str. 47

³⁴⁰ N. Cambi 1998, str. 49; Isti 2000, str. 95

³⁴¹ M. Suić 1996, str. 544- 545

³⁴² M. Suić 1996, str. 547

³⁴³ N. Cambi 2005, str. 69- 70, sl. 97

³⁴⁴ D. Fishwick 1993a, str. 56

³⁴⁵ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 147

zabačena prema natrag. Nedostaju glava i podlaktice. Tunika s dugim rukavima obavija čitavo tijelo a s jednim krajem toge, koji je prebačen preko lijeve ruke i ramena, stvara čvor u struku. Odjeća stvara veoma bogate nabore na prednjoj strani tijela, koji su plastičniji od ostalih kipova iz skupine i pokazuju mekšu modelaciju. Mogu se čak podijeliti na tri dijela; ispod vrata i preko prsiju uočljivi su " V " nabori, zatim slijedi spomenuti čvor a onda preko nogu nabori koji čine slovo " U ". Opisani način oblikovanja toge odgovara razdoblju cara Klaudija.³⁴⁶ Kip je imao i rupu za nasad glave s vratom, no glava nije sačuvana.³⁴⁷ Očigledna je analogija dijelom i u obradi odjeće, dijelom i u stavu figure s statuom Tiberija iz ove skupine.³⁴⁸ Kasnije je otkriven i veliki fragment akefalne statue u togi (slika 37) i nalazi se u dvorištu zgrade muzeja u Ninu. Možda i nije pripadao carskoj skupini jer je nađen dalje od foruma.³⁴⁹ Po modelaciji odjeće datira se u kraj vladavine Tiberija i početak vladavine Klaudija.³⁵⁰ Iako je fragmentirani kip, vidi se sličnost u obradi odjeće s prethodno spomenutim togatima. Čini se da se i ovdje pojavljuju " V " nabori ispod vrata i preko prsiju, dok je u struku opet oblikovan čvor, i to s jednim krajem toge koji, kao i na prijašnjim primjerima, ide preko lijevog ramena. Jesu li donji nabori oblikovali slovo " U " teško je reći jer se toliko kipa ipak nije očuvalo. Svejedno se opaža da početci donjih nabora su širi od gornjih, pa je to lako moguće. Osim ovih kipova, u spomenutoj zbirci Pellegrini- Danieli su još biste dvaju julijevsko- klaudijevskih prinčeva (uz obrađenu glavu Agripe). Onih šest ženskih portreta ne treba obrađivati jer ne pokazuju da su dio carske skupine, no ipak se treba osvrnuti na jednu skulpturu koja možda prikazuje Junonu. Bista Kaligule (slika 38) se sada nalazi u Trstu, a upitno je je li pripadala ovoj skupini. Portret je stilski različit i lošije rađen od ostalih portreta iz ove skupine; ta svojevrsna primitivnost u obradi možda sugerira da je lokalne izvedbe. Ipak, kako se enonska skupina proširivala s vremenom, moguće je da joj pripada i ovaj portret. Ranije je postojalo i mišljenje da je August iz iste skupine palimpsest (prerađeni kip) jednog kipa Kaligule, no ako je ova bista pripadala skupini, to mišljenje ne drži vodu.³⁵¹ Portret u Akvileji (slika 39) se atribuirao dosta široko nekom princu iz julijevsko- klaudijevske dinastije. Izgleda da je prepravljen u bistu iz originalnog kipa. Raspored pramenova omogućava nešto sigurniju identifikaciju. Lastavičji rep iznad desnog oka, potom nakošeni pramenovi do motiva kliješta iznad lijevog oznaka su stila cara Klaudija prije nego je zavladao. U literaturi se vide i druge identifikacije koje idu od Druza Starijeg, Britanika i

³⁴⁶ M. Kolega 1989, str. 177- 178; Ista 1998, str. 88- 89

³⁴⁷ N. Cambi 1998, str. 48

³⁴⁸ M. Kolega 1989, str. 178

³⁴⁹ N. Cambi 1998, str. 48

³⁵⁰ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 150

³⁵¹ N. Cambi 1998, str. 48- 49; Isti 2000, str. 42, 94, 95, kat. br. 45, tab. 52, 53; M. Kolega 1998, str. 89

Nerona Cezara.³⁵² U carsku skupinu pripada i kameni blok koji je mogao biti postament za kip, a posvećen je Druzu Cezaru, sinu Germanika i Tiberijevom nećaku.³⁵³ Njegov je kip kao pretecentu na prijestolje mogao biti postavljen između godina 23., kada ulazi među prijestolonasljednike, i 33. kada pogiba.³⁵⁴ Sljedeća skupina carskih kipova je ona iz vremena dinastije Flavijevaca. Sačuvan je fragment glave cara Vespazijana³⁵⁵ te portret Nerve koji je pak prepravljen od Domicijanova portreta.³⁵⁶ Ovo su značajni povijesno- umjetnički nalazi i tumače se pojačanim vezama u arhitektonskim podvizima u Enoni u doba Flavijevaca. Već je rečeno da se monumentalni hram podiže za vrijeme ove dinastije.³⁵⁷ Muška kolosalna glava (slika 40) u fragmentiranom stanju je od desne sljepoočnice odlomljena preko lica i stražnje strane glave, tako da nedostaju desno oko i jedna strana lica, brada, nos i usta. Kosa je kratko podšišana i prijanja uz lubanju. Čelo je visoko izdignuto i posjeduje tri horizontalne bore. Bora koja je odmah ispod kose je prekinuta po sredini dok dvije ispod nje teku bez prekida paralelno jedna ispod druge. Ove karakteristike pripadaju fizionomiji cara Vespazijana (69.-79.) Njegovi portreti uvijek prikazuju dvije ili tri horizontalne bore.³⁵⁸ Ova je glava usporediva po tome s još jednim Vespazijanovim portretom iz Dalmacije, s onim u Naroni. Taj portret (slika 41), dosta klasicistički modeliran, pripada razdoblju kraja careve vladavine ili čak nakon njegove smrti.³⁵⁹ Vidljivo je da se kod ove glave bore ne prekidaju nego sve tri teku na čelu paralelno jedna ispod druge, za razliku od glave iz Enone.³⁶⁰ Palimpsest cara Nerve (slika 42), prerađen od Domicijanova portreta, je pronađen tijekom iskapanja u vrtu kuće Medović 1988.-1989. Glava prikazuje starijeg muškarca s duboko urezanim borama i mršavim licem. Kosa je kratka s pramenovima koji tvore kovrče spiralnog oblika. Nos je duguljast i kukast, usne su male i zatvorene dok je posebno istaknuta Adamova jabučica. To su fizionomijske karakteristike cara Nerve (96.-98.). Portret je prije prikazivao cara Domicijana, i to II. tip (iz 81.-82.), a nakon što je proglašen *damnatio memoriae*, lokalni je majstor preuzeo na sebe zadatak preraditi ga u Nervin prikaz.³⁶¹ Problem mu je stvarala prilično gojazna fizionomija Domicijana³⁶² s jedne strane i staračke i mršave karakteristike

³⁵² N. Cambi 1998, str. 89; Isti 2000, str. 37, bilj. 214, kat. br. 27, tab. 26

³⁵³ M. Kolega 1998, str. 89, bilj. 57; N. Cambi 2000, str. 94; M. Suić 1968, tab. XX, 2: *Druso Cae / sari German(ici) / Caesaris f(ilio) Ti(berii) / Caesaris n(epoti) / divi Aug(usti) pro(nepoti)*.

³⁵⁴ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 151

³⁵⁵ M. Kolega 1989, str. 180- 181, t. XII

³⁵⁶ M. Kolega 1992, str. 59, t. I- IV i d.; N. Cambi 1998, str. 48

³⁵⁷ M. Suić 1996, str. 567

³⁵⁸ M. Kolega 1989, str. 180- 181

³⁵⁹ N. Cambi 2000, str. 48, kat. br. 58, tab. 74, 75

³⁶⁰ M. Kolega 1989, str. 181

³⁶¹ M. Kolega 1992, str. 59- 61, 68

³⁶² N. Cambi 2000, str. 51, usp. i str. 48, kat. br. 59, tab. 76, 77, Domicijanov portret podrijetlom iz Salone.

Nerve s druge.³⁶³ To je postignuto raznim zahvatima, primjerice oblikovanjem Nervinih usta nauštrb srcolikih Domicijanovih, preradom brade u šiljastu i pogotovo dodavanje dubokih vertikalnih bora na oba obraza čime se dobilo izduženije i mršavije lice.³⁶⁴ Ipak se od Domicijanovih osobina sačuvalo visoko čelo i donja čeljust.³⁶⁵ U sferu ovog rada ulaze i dvije statue koje nisu potvrđene kao kipovi carskog karaktera, no ne mogu se izostaviti. Riječ je o dva ženska kipa, oba sada akefalna, koji su sadržavali rupu u tijelu u koje su se umetale glave. To možda ipak upućuje na njihov carski karakter.³⁶⁶ Skulptura od bijelog mramora (slika 43), danas u Ny Carlsberg Glikoteci, močebitno prikazuje jednu od članica kapitolijske Trijade, božicu Junonu. Ljudske visine (180 cm), akefalu nedostaje još desna ruka i podlaktica lijeve. Težina je na lijevoj nozi dok je desna lagano savijena prema natrag. Odjeća se sastoji od jonskog hitona i plašta- himationa koji ide preko hitona. K. A. Giunio smatra da se usporedbom s ostalim prikazima Junone može pretpostaviti da je božica desnu ruku uzdizala iznad ramena oslanjajući se na žezlo, dok je lijeva podlaktica držala pateru. Također drži da je ovo kopija iz razdoblja julijevsko- kladijevske dinastije i da je vjerovatno služila kao kulturna statua u prvom, manjem kapitolijskom hramu u Enoni otkrivenom na mjestu trijema kasnijeg. Gradnjom hrama u vrijeme Flavijevaca i dobijanjem karaktera Augusteuma iste građevine, ovaj *simulacrum* bi bio premješten i to vjerovatno na forum.³⁶⁷ N. Cambi, kako je rečeno, vidi ovu figuru kao figuru carskog karaktera.³⁶⁸ Problem identifikacije ostaje otvoren, iako ima smisla pretpostaviti da je kapitolijski hram imao kipove posvećene Trijadi, no ne mora jedan od njih nužno biti ovaj kip. Zadnji u ovom nizu jest kip Izide od bijelog mramora (slika 44), visine 136 cm. Izida je odjevena u hiton, preko kojeg je prebačen himation koji tvori poznati izidinski čvor na prsima. Nedostaje glava i veći dio ruku, a figura je oslonjena na desnu nogu. U rukama je vjerovatno držala glazbala asocirana s njenom pojavom, i to u desnoj sistrum a u lijevoj situlu.³⁶⁹ Moguće je da se tu krije prikaz neke carice ili princeze u obliku Izide (što se znalo dogoditi). Također, vrlo je zanimljiva pretpostavka iznesena od strane B. Kuntić-Makvić da ovaj kip prikazuje Kleopatru jer se ona često prikazivala uz Cezara. Kleopatra bi tu bila zemaljska pojavnost, emanacija egipatske boginje.³⁷⁰ To dolazi u obzir ako povežemo tu mogućnost s onom da je kolosalni akefalni kip (najveći u skupini) prikazivao Cezara. Što se tiče carskih skupina, treba istaknuti par zaključaka i pokušati odgovoriti na neka pitanja.

³⁶³ M. Kolega 1992, str. 61

³⁶⁴ M. Kolega 1992, str. 69

³⁶⁵ N. Cambi 2000, str. 51, bilj. 328

³⁶⁶ N. Cambi 2005, str. 32- 33

³⁶⁷ K. A. Giunio 1992, str. 56- 57

³⁶⁸ N. Cambi 2005, str. 33

³⁶⁹ P. Selem 2008, str. 64

³⁷⁰ N. Cambi 1998, str. 49; Isti 2000, str. 95; Isti 2000, str. 33, bilj. 100

Općenito na istočnoj obali Jadrana skupine carskih kipova nastaju u doba Augusta, no najveći broj se formira za Tiberija. To je slučaj i za enonsku skupinu. Proširivanje skupine novim carevima i članovima njihove obitelji je uobičajeno, pogotovo za doba Flavijevaca.³⁷¹ To također stoji za Enonu, što je vidljivo po gore spomenutim nalazima. U zadnjim desetljećima 1. st. pr. Kr. dolazi do značajnih urbanističkih promjena liburnske Enone, koja postaje grad po uzoru na rimski municipij. Od tada njeni stanovnici odaju počast istaknutim pojedincima koji su je zadužili svojom djelatnošću u samom gradu ili zagovorom u Rimu. Tako se podiže spomenik patronu Publiju Siliju Nervi 16. pr. Kr. (CIL III, 2973-10017) odlukom gradskog vijeća. Portret Agripe možda spada u istu sferu, a možda i sferu prve carske skupine iz Augustova doba. Nakon toga slijede skupine iz julijevsko- klaudijevskog vremena, zatim one iz vremena Flavijevaca.³⁷² Što se tiče skupine julijevsko- klaudijevske dinastije, treba napomenuti da po klasicističkom stilu kipova, dubokim naborima i tvrdoj modelaciji kao i zapostavljenoj obradi stražnjeg dijela, kipovi pripadaju istom razdoblju i posvećeni su Tiberiju, njegovoj obitelji i precima.³⁷³ Od statua identificirani su August i Tiberije. Postavlja se pitanje što je s tri ostala kipa bez glava. Za nadnaravni polugoli kip je rečeno da možda prikazuje Cezara. Ostala dva su vjerovatno su pripadali prijestolonasljednicima, pretendentima za prijestolje, vojskovođi Germaniku i Druzu Mlađem, Tiberijevom sinu. Dakako da i njihova djeca ulaze i obzir; Germanikovi sinovi Neron Cezar, Druz Cezar i Kaligula te Druzov sin Tiberije Gemel. Kako je bilo i ženskih likova, moguć je prikaz i Livije, Tiberijeve majke.³⁷⁴ Smije li se pomišljati i na žene Germanika i Druza, Agripinu Stariju i Livilu? Po svemu sudeći to je moguće, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu kako je moda ženske frizure iz tog razdoblja utjecala na neke ženske likove iz zbirke Pellegrini- Danieli.³⁷⁵ S tim u vezi je i postament za kip Druza Cezara³⁷⁶; očito je i njemu podignut kip. Još treba pokušati odgonetnuti kako i gdje su postavljene statue. Glavni dio enonske carske skupine je posvećen uspomeni na cara Tiberija, njegove prethodnike i obitelji.³⁷⁷ Moguće je da je skupina postavljena pred kraj njegove vladavine ali još za života.³⁷⁸ Iz natpisa je vidljivo da je Enona imala nešto više vezan odnos s Tiberijem, a pogotovo s namjesnikom provincije (*legatus Augusti pro praetore*) Lucijem Volusijem Saturninom. M. Suić navodi da je bio na toj

³⁷¹ N. Cambi 2000, str. 116

³⁷² M. Kolega 1998, str. 89- 90

³⁷³ N. Cambi 2000, str. 37

³⁷⁴ N. Cambi 2000, str. 9- 10

³⁷⁵ M. Kolega 1989, str. 163- 165, 179- 180

³⁷⁶ M. Suić 1968, tab. XX, 2

³⁷⁷ M. Kolega 1998, str. 89

³⁷⁸ N. Cambi 2002, str. 130

dužnosti od 34. do 40., dakle krajem vladavine Tiberija i početkom Kaliguline vlasti.³⁷⁹ Neki drugi spominju godine 29.-40.³⁸⁰ Stanovnici Enone su ga izabrali za svog patrona, pokrovitelja, što je i ostao kad je napustio Dalmaciju i u Rimu vršio dužnost urbanog prefekta sve do 55. godine.³⁸¹ Sačuvana su čak tri natpisa njemu posvećena (CIL III 2974³⁸²; 2975³⁸³; 2976³⁸⁴), to jest tri javna spomenika mu je stanovništvo Enone podiglo što znači da ih je sigurno zaslužio; možda su baš njegovim posredovanjem stari Ninjani dobili građansko pravo.³⁸⁵ Vidljivo je da je Saturnin bio itekako povezan s carskim kultom; bio je *sodalis Augustalis* i *sodalis Titii*. Potonji kolegij svećenika je po legendi utemeljen još od Tita Tacija, a važnost dobiva u ranom Principatu vezujući se uz carski kult. Kao *sodalis Augustalis*, bio je član senatorskog svećeničkog kolegija koji se brinuo za štovanje Božanskog Augusta organizirajući igre njemu u čast i štujući ostale članove obitelji. Dakle, bio je sudionik carskog štovanja i upućen u organizaciju istog, a kao namjesnik je sigurno promovirao carski kult u gradovima³⁸⁶ nadovezujući se na djelatnost prijašnjeg namjesnika Publija Kornelija Dolabele.³⁸⁷ Kako je Saturnin izabran za patrona Enone (i uzevši u obzir njegove veze s carskim kultom), lako je moguće da je on postavio carsku skupinu statua posvećenu Tiberiju.³⁸⁸ Međutim, to ne mora nužno biti tako; moguće je da je skupinu naručilo i gradsko vijeće ili bogati pojedinci koji su se tako dodvoravali carevima i iskazivali odanost državi.³⁸⁹ Ostaje još pitanje smještaja jedne ovakve skupine, i poslije flavijevske. M. Suić drži da su mogle stajati u nišama bočnih zidova cele,³⁹⁰ no vjerovatnije će biti da su se nalazile na foramskom prostoru, i to na trijemu ispred hrama.³⁹¹ Zapravo, što se tiče skupine iz doba Flavijevaca, to ne predstavlja veliki problem. Pronađeni ulomci korniža prizemnog dijela trijema upućuje da je u to vrijeme bio izgrađen portik koji je okruživao forum ili dio oko hrama.³⁹² Vjerovatno su na takvom trijemu stajale statue flavijevske carske skupine³⁹³, a

³⁷⁹ M. Suić 1996, str. 545

³⁸⁰ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 154

³⁸¹ M. Suić 1996, str. 545- 546

³⁸² *L(ucio) Volusio {L(ucii) f(ilio) Saturnino}, co(n)s(uli), aug(uri) so{dali Augustali}, sodali Titio {leg(ato) pr(o) pr(aetore) divi Aug(usti)}, leg(ato) pro pr(aetore) Ti(berii) C{aesaris Augusti}.*

³⁸³ *L(ucio) Volusio {L(uci) f(ilio)} Saturni{no} co(n)s(uli), auguri, {sodali} August(ali), s{odali} Titio, leg(ato) divi Aug(usti), leg(ato) Ti(berii) C{aesaris divi Aug}usti f(ili), {pat}trono.*

³⁸⁴ *{L(ucio) Volusio L(uci) f(ilio) Saturnino...leg(ato) pr(o) pr(aetore) divi Augusti, leg(ato) pr(o) pr(aetore) Ti(berii) Caesaris Aug(usti) et C(ai)} Caesaris Au{g(usti) Germ(anici)}, praefecto urbis, patrono, d(ecreto) d(ecurionum).*

³⁸⁵ M. Suić 1996, str. 546

³⁸⁶ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 155- 156

³⁸⁷ N. Cambi 2000, str. 116

³⁸⁸ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 156

³⁸⁹ N. Cambi 2000, str. 9

³⁹⁰ M. Suić 2003, str. 233

³⁹¹ N. Cambi 2002, str. 64, bilj. 267

³⁹² M. Suić 1996, str. 565

moguće je da su s njima bili i prijašnji kipovi julijevsko- klaudijevske dinastije. Obnova svetišta, tj. gradnja novog hrama i proširenje skupine ide pod ruku s flavijevskom politikom širenja carskog kulta (budući da su, kao nova dinastija, trebali učvrstiti vlast).³⁹⁴ Postavlja se pitanje gdje je točno stajala carska skupina iz julijevsko- klaudijevske dinastije prije izgradnje trijema i novijeg hrama. Gore je navedeno kako je ranije u Enoni postojao tetrastilni hram s antama manjih dimenzija. U njemu vjerovatno zbog svoje brojnosti nisu mogle stajati statue Tiberija i ostalih iz dinastije. Nisu mogle stajati zbog istog razloga ni u kasnijem hramu (neke da, ali sve nikako). Takva monumentalna serija kipova je zahtijevala svoj prostor, koji je najvjerovatnije bio forum ili hram Božanskog Augusta.³⁹⁵ No dokaza za Augusteum prije Flavijevaca nema, stoga ostaje samo forumski prostor, iako i on nije dovoljno istražen.

³⁹³ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 152- 153

³⁹⁴ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 49- 50

³⁹⁵ I. Jadrić- Kučan 2010, str. 153

IX. Zaključak

Iz svega navedenog slijedi nekoliko konstatacija i mogućnosti. Rimski se carski kult razvio iz dvije tradicije koje su se međusobno isprepletavale. Ona starija, orijentalna, vuče korijene iz prvotnih civilizacija Egipta i Mezopotamije. Preko Perzije a osobito Aleksandra Velikog te teokratske ideje o vladaru kao božanstvu penetriraju u helenski svijet oblikujući helenističku civilizaciju. Vladari raspalog Aleksandrova imperija, dijadosi i njihovi nasljednici, formiraju kultove vladara koji se malo- pomalo počinju širiti i rimskim svijetom. Osvajajući istok Mediterana, rimske vojskovođe počinju primati počasti jednake bogovima. To kulminira s Cezarovom supremacijom u tadašnjem svijetu i njegovim proglašenjem za boga nakon smrti. Njegov nasljednik Oktavijan, uvidjevši opasnosti izravne asocijacije s bogovima, proklamira sebe kao božanskog nasljednika i osobu koja će tek nakon smrti postati bogom, što prihvaćaju i drugi carevi. U tu priču spada i naša Enona, koja se sasvim uključila u rimsku državu baš u ovom periodu ključnom za oblikovanje carskog kulta. U doba Augusta Enona već ima svoje municipalno, gradsko vijeće a vjerovatno za Tiberija njeni stanovnici dobivaju građansko pravo. Kapitolijski hram, izgrađen u vrijeme Flavijevaca, u toku gradnje ili malo potom dobiva značaj hrama carskog kulta, Augusteuma. Zbog toga on ima karakteristike hrama kapitolijske Trijade (po Vitruviju najistaknutije mjesto u gradu, visok podij, tripartitnu celu) no karakter štovanja mu se mijenja što dokazuju carski kipovi ali i natpisi koji spominju kolegij sevira Augustala. Na mjestu trijema ovog hrama bio je podignut manji hram s četiri stupa na pročelju. S obzirom da je iz Augustova doba, i da nije sačuvana nikakva posveta koja bi ga odredila kao hram Rome i Augusta, pretpostavljam da je imao karakter štovanja Jupitera, Junone i Minerve. Što se tiče carskih skupina, vjerovatno su bile tri, tj. jedna početna a zatim su slijedila proširenja. Istini za volju, skupina iz Augustova doba je upitna unatoč nalazu Agripine glave. Ukoliko je ipak postojala, uključivala je Augusta, Agripu i njegove sinove, pretedente na prijestolje i možda ostale članove obitelji. Zatim slijedi skupina iz kraja Tiberijeve vladavine koju je vjerovatno postavio namjesnik provincije i patron Enone Lucije Volusije Saturnin. Sadržavala je prikaz diviniziranog Augusta, zatim Tiberija i vjerovatno njegove prijestolonasljednike (Druza Mlađeg, Germanika i možda njihove sinove). Tu je još jedan divinizirani vladar (možda Cezar) te portreti Kaligule (koji ipak možda i nije pripadao ovoj skupini) i Klaudija. Skupina je sigurno imala i statue žena iz ove dinastije. Zatim slijedi gradnja hrama za vrijeme Flavijevaca kao i trijema i postavljanje, tj. proširivanje skupine

portretima vladara ove dinastije. Sačuvani su portreti Vespazijana i Nerve prerađenog od Domicijanova portreta.

X. Bibliografija

Izvori

- Apijan (Appianus Alexandrinus) *Historiae Romanae (Bella Civilia)*, ed. L. Mendelssohn, Teubner., Leipzig 1879.
- Arijan (Lucius Flavius Arrianus) *Flavii Arriani Anabasis Alexandri.*, ed. A. G. Roos in aedibus B. G. Teubneri., Leipzig 1907.
- Aulo Geliје (Aulus Gellius) *Noctes Atticae* (The Attic Nights of Aulus Gellius with an English translation), ed. John C. Rolfe, London 1927.
- Caesar (C. Iulius Caesar) *Moji ratovi (Comentarii de bello Alexandrino)*, preveo Ton Smerdel, Zagreb 2013.
- Ciceron (Marcus Tullius Cicero) *Librorum de Re Publica Sex*, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig, 1889.
- M. Tulli Ciceronis Orationes: Divinatio in Q. Caecilium In C. Verrem Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Gulielmus Peterson rector Universitatis MacGillinae*, ed. William Peterson, Oxford 1917.
- M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark Collegii Reginae Socius*, ed. Albert Curtis Clark, Oxford, 1918.
- Diodor Sicilski (Diodorus Siculus) *Diodori Bibliotheca Historica*, vol. 1-2, ed. Immanuel Bekker, Ludwig Dindorf, Friedrich Vogel in aedibus

B. G. Teubneri, Leipzig 1888-1890.

- Dionizije Halikarnaški (Dionysius Halicarnaseus) *Dionysii Halicarnaesei Antiquitatum Romanorum quae supersunt*, vol. 1-4, ed. Karl Jacoby in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig 1885.
- Dion Kasije (Cassius Dio) *Historiae Romanae*, ed. Earnest Carey, Herbert Baldwin Foster, William Heineman, London 1914.
- Elijan (Claudius Aelianus) *Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*, vol. 2, ed. Rudolf Hercher in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig 1866.
- Enije (Ennius) *Annales- Remains of Old Latin; Ennius and Caecilius*, ed. E. H. Warmington, Cambridge(MA)- London 1935.
- Hekatej Milećanin (Hecateus) *Hecatei fragmenta, Fragmenta historicorum graecorum* ed. Ambrosio Didot, Pariz 1841.
- Herodot (Herodotus) *Historiae* (Herodotus with an English translation), ed. A. D. Godley, Cambridge (MA), 1920.
- Ovidije (P. Ovidius Naso) *Metamorphoses*, ed. Hugo Magnus, Gotha, 1892.
- Pauzanija (Pausanias) *Pausaniae Graecia descriptio*, 3. vol., Leipzig, Teubner. 1903.
- Platon (Plato) *Politeia* (Platonis Opera), ed. John Burnet, Oxford 1903.
- Plinije Stariji (C. Plinius Secundus) *Naturalis Historia*, ed. Karl Friedrich Theodor Mayhoff, Leipzig, Teubner. 1906.

- Polibije (Polybius) *Historiae*, ed. Theodorus Buttner- Wobst, Leipzig, Teubner. 1893.
- Plutarh (Plutarchus) *Titus Flamininus* (Plutarch's Lives with an English translation), ed. Bernadotte Perrin, London, 1921.
Lysander (Plutarch's Lives with an English translation) ed. Bernadotte Perrin, London 1916.
Marcellus (Plutarch's Lives with an English translation), ed. Bernadotte Perrin, London 1917.
- Pseudo- Skilak (Pseudo- Scylax) *Periplus, Geographi Graeci Minores*, ed. Karl Muller Pariz, 1882.
- Svetonije (Suetonius) *De Vita Caesarum (Caesar)*, ed. J. C. Rolfe, London 1979.
De Vita Caesarum (Claudius), ed. J. C. Rolfe, London, 1979.
- Tacit (Cornelius Tacitus) *Annales ab excessu divi Augusti*, ed. Charles Dennis Fisher, Oxford, 1906.
- Tit Livije (Titus Livius) *Periochae*, Titi Livi ab urbe condita libri editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn editio altera auam curavit Mauritius Mueller Pars IV, Libri XLI- CXLII, ed. W. Weissenbor, H. J. Muller, Leipzig, Teubner. 1911.
- Tukidid (Thucydides) *Peloponeski rat (Historiae in two volumes)*, Oxford 1942.

- Vergilije (P. Vergilius Maro) *Georgicon (Bucolics, Aeneid and Georgics Of Vergil)*,
J. B. Greenough, Boston 1900.
- Vitruvije (M. Vitruvius Pollio) *De Architectura*, ed. F. Krohn, Leipzig, B. G. Teubner.
1912.

Internet stranica:

Perseus Digital Library. Ed. Gregory R. Crane. Tufts University.

<http://www.perseus.tufts.edu>

Kratice

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. III, Berlin 1873.; vol. V, Berlin 1872.; vol. IX, Berlin 1883.; vol. X, Berlin 1883.; vol. XI, Berlin 1888.; vol. XIV, Berlin 1887.

ILJug = A. et J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963.- Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978.- Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana 1986.

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Literatura:

- Antonaccio, Carla. *Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult and Epic in Early Greece*, American Journal of Archaeology 98 (3), Boston MA 1994, 389-410.
- Batović, Šime. *Nin u prapovijesti u Nin: problemi arheološkog istraživanja*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1968, 7-33.
- Bresciani, Edda. *Tri tisuće godina povijesti u Povijest 1- Egipat i antička Grčka* (ur. Enrico Cravetto), Zagreb: Europapress holding, 2007, 17-42.
- Burkert, Walter. *Greek Religion: Archaic and Classical*, Singapur: Blackwell Publishing, 1985.
- Cambi, Nenad. *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1991.
- Cambi, Nenad. *Uvod u Antička Salona* (ur. N. Cambi), Split: Književni krug, 1991, 7-37.
- Cambi, Nenad. *Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Histria Antiqua 4, Pula 1998, 45-61.
- Cambi, Nenad. *Imago animi- antički portret u Hrvatskoj*, Split: Književni krug, 2000.
- Cambi, Nenad. *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
- Cambi, Nenad. *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split: Književni krug, 2005.
- Farnell, Lewis Richard. *Greek Hero Cults and Ideas Of Immortality*, Oxford: Clarendon Press, 1921.
- Fishwick, Duncan. *The Imperial Cult in the Latin West*, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, I, 1. E. J. Brill: Leiden- New York- Koln, 1993.
- Giunio, Kornelija Appio. *Junona, od Nina do Kopenhagena*, Diadora 14, Zadar 1992, 53-58.
- Heršak, Emil. *Drevne seobe- prapovijest i stari vijek*, Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Ilakovac, Boris. *Liburnska i rimska Enona u Na pragovima Nina (ad limina Aenonae)*, Nin: Matica hrvatska, 2002, 7-20.
- Ilakovac, Boris. *Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova u Na pragovima Nina (ad limina Aenonae)*, Nin: Matica Hrvatska, 2002, 21-43.

Jadrić- Kučan, Ivana. *Rimski carski kult u provinciji Dalmaciji*, Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija u rukopisu), 2010.

Jadrić- Kučan, Ivana. *Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 105, Arheološki muzej Split 2012, 41-66.

Jadrić, Ivana.- Miletić, Željko. *Liburnski carski kult*, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008, 75-90.

Kleiner, Diana E. E. *Roman Sculpture*, Yale University Press: New Haven-London, 1992.

Kolega, Marija. *Rimska portretna plastika iz zbirke Danieli*, Diadora 11, Zadar 1989, 159-222.

Kolega, Marija. *Damnatio memoriae u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domicijan / Nerva u Ninu*, Diadora 14, Zadar 1992, 59-82.

Kolega, Marija. *Carski kipovi julijevsko klaudivjevske dinastije u Enoni*, Histria Antiqua 4, Pula 1998, 85-91.

Kolega, Marija. *Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni*, Histria Antiqua 17, Pula 1998, 123-132.

Kurilić, Anamarija. *L. Gavius Optatus sacerdos Liburnorum iz Senja u Scripta Branimiro Gabričević dicata* (ur. J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić) Trilj: Kulturno društvo Trilj, 2010, 83-91.

Levi, Mario Attilio. *Uspon helenizma u Povijest 3- helenizam i rimska republika*, (ur. Enrico Cravetto), Zagreb: Europapress holding, 2007, 159-225.

Lisičar, Petar. *Grci i Rimljani*, Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Maršić, Dražen.- Sekso, Ruža. *Korniž ranocarske građevine iz Nina*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 105, Arheološki muzej Split 2012, 7-32

Matthiae, Paolo. *Prvo babilonsko carstvo u Povijest 1- prapovijest i prve civilizacije* (ur. Enrico Cravetto), Zagreb: Europapress holding, 2007, 325-358.

Meder, Jagoda. *Mozaici rimske vile u Ninu*, Histria Antiqua 20, Pula 2011, 245-256.

- Miličević- Bradač, Marina. *Stara Grčka- Grci na Crnome moru*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Posavec, Vladimir. *Razmatranja o istočnim i zapadnim korijenima rimskog carskog kulta*, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998, 71-74.
- Pritchard, James Bennet. *The Ancient Near East- An Anthology of Texts and Pictures*, Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Rhodes, Peter John. *A History of the Classical Greek World 478-323 BC*, Singapur: Wiley-Blackwell, 2010.
- Ross Taylor, Lily. *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown: American Philological Association, 1975 (reprint 1931.)
- Rufus Fears, Jesse. *Ο ΔΕΜΟΣ Ο ΡΩΜΑΙΩΝ Genius Populi Romani. A Note on the Origin of Dea Roma*, *Mnemosyne* 31 (3), Leiden 1978, 274-286.
- Selem, Petar. *Lica bogova*, Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Shipley, Graham. *The Greek World After Alexander 323-30 BC*, Abingdon: Routledge, 2014.
- Sinobad, Marko. *Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj*, *Opuscula Archaeologica* 31 (1), Zagreb 2007, 221-264.
- Suić, Mate. *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIII, Split 1950/1951, 233-248.
- Suić, Mate. *Nin u antici u Nin: problemi arheološkog istraživanja*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1968, 35-52.
- Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Suić, Mate. *Rimsko doba u Nin: povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1979, 53-85.
- Suić, Mate. *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici u Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske: opera selecta*, Zadar: Matica hrvatska, 1996, 535-595.
- Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.

Turcan, Robert. *The Gods of Ancient Rome. Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Times*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.

Zaninović, Marin. *Od Helena do Hrvata*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.

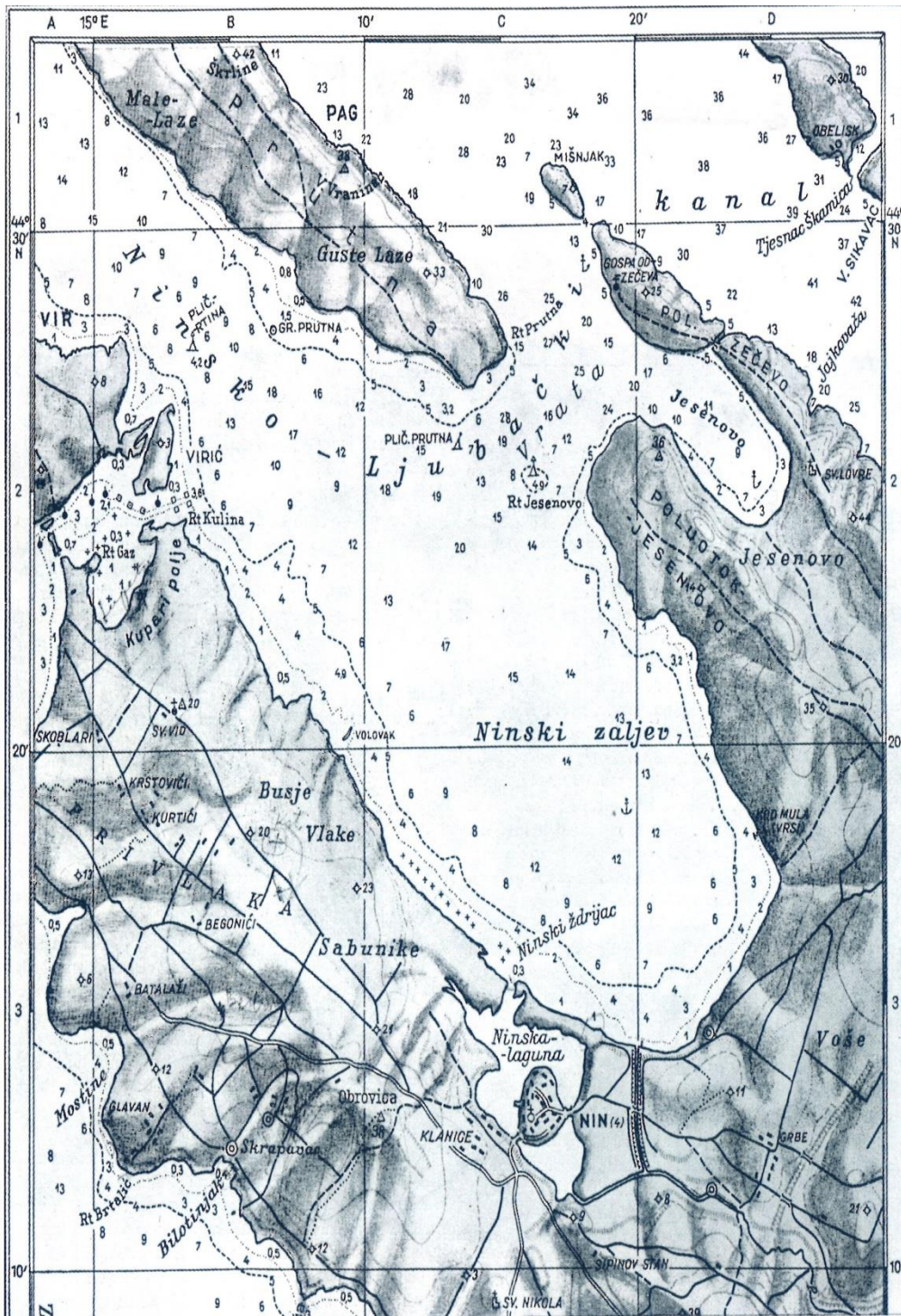
Zaninović, Marin. *Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji*, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998, 37-44.

Quinn, Josephine Crawley- Wilson, Andrew. *Capitolia*, *Journal of Roman Studies* 103, London 2013, 117-173.

Ward- Perkins, John Bryan. *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press: London, 1994.

West, Martin Litchfield. *The Rise of the Greek Epic*, *Journal of Hellenic Studies*, 108, London 1988, 151-172.

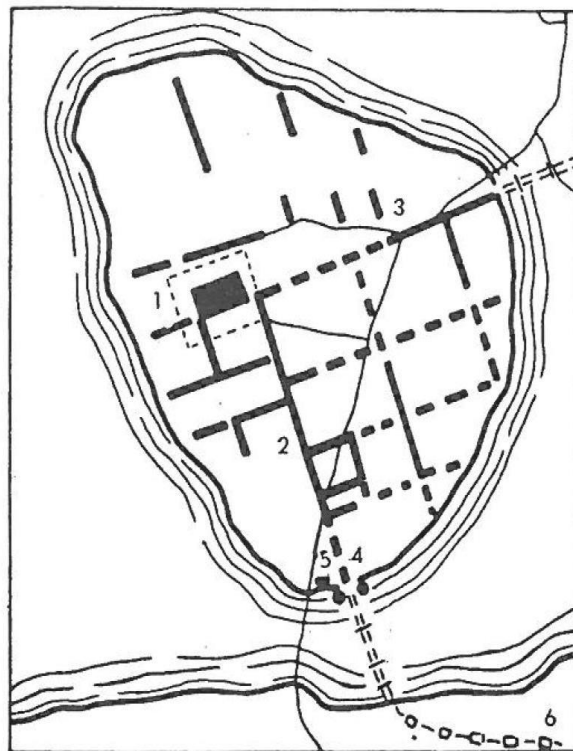
XI. Ilustracije

Slika 1. Položaj Nina

Slika 2. Natpis koji spominje cara Tiberija

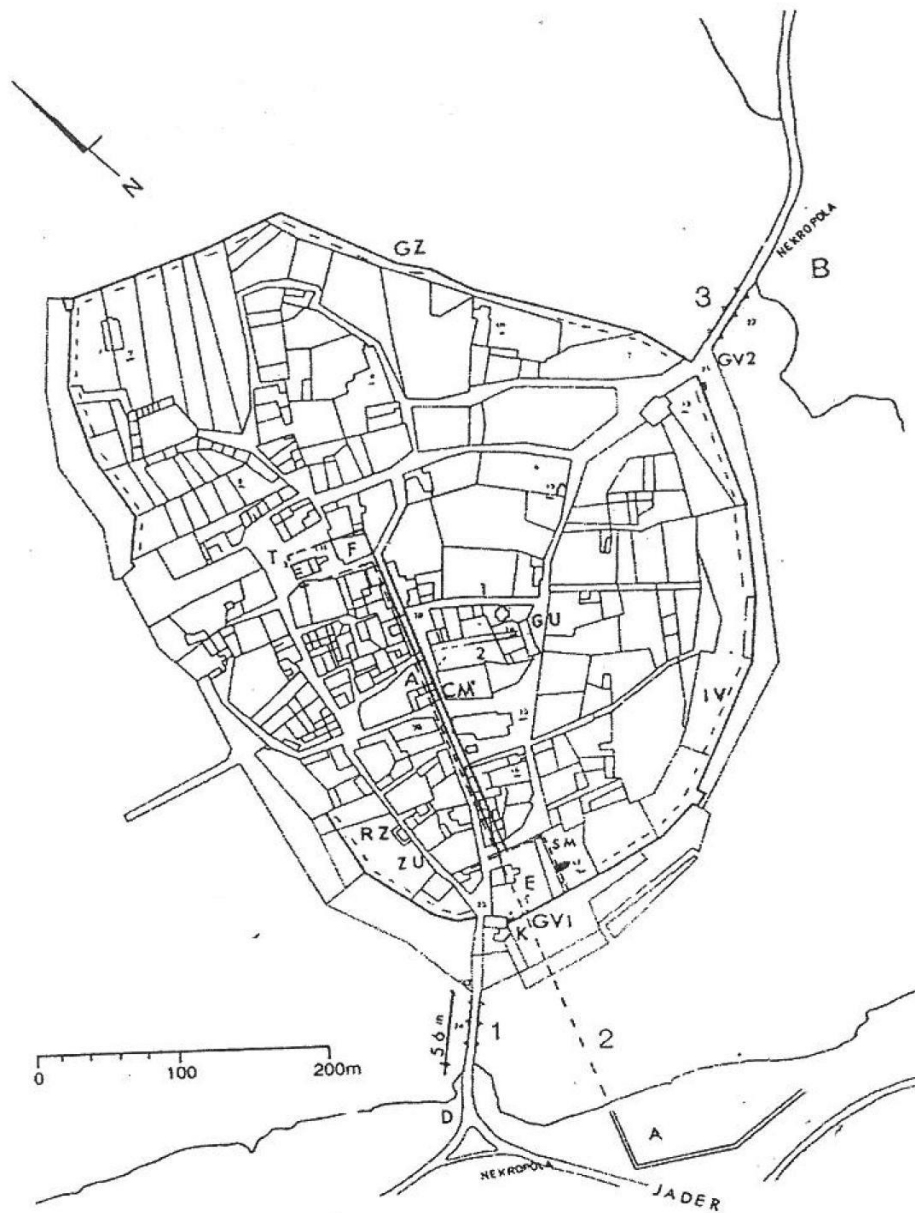
Sl. 23. Idejna skica urbanističke strukture stare Aenone: hram na forumu (1), pretpostavljeni kardo (2), pretpostavljeni dekuman (3), ostaci gradskih vrata sa slavolukom (4), ostaci antičkih fortifikacija (5) i trasa rimskog akvedukta (6).

Slika 3. Glavne prometnice Enone

Sl. 81. Gradski raster, Nin (*Aenona*): na temelju arheoloških rezultata i zračnih snimaka može se utvrditi težnja k ortogonalnoj organizaciji gradskog areala, neovisna o morfologiji kružnog otočnog spruda; 1. kapitolij na forumu; 2. istočna gradska vrata s kvadratnim bočnim kulama; 3. položaj južnih gradskih vrata; 4. inzulat oko crkve Sv. Križa; 5. pravac pronađene rimske ulice; Suić; Belošević 1999.; Kolega 2001.

Slika 4. Položaj gradskih vrata

Sl. 1. Položaj rimskih nalaza u Ninu (B. Ilakovac).
 Fig. 1 The location of Roman findings in Nin (B. Ilakovac).

Slika 5. Drugi urbanistički sadržaji

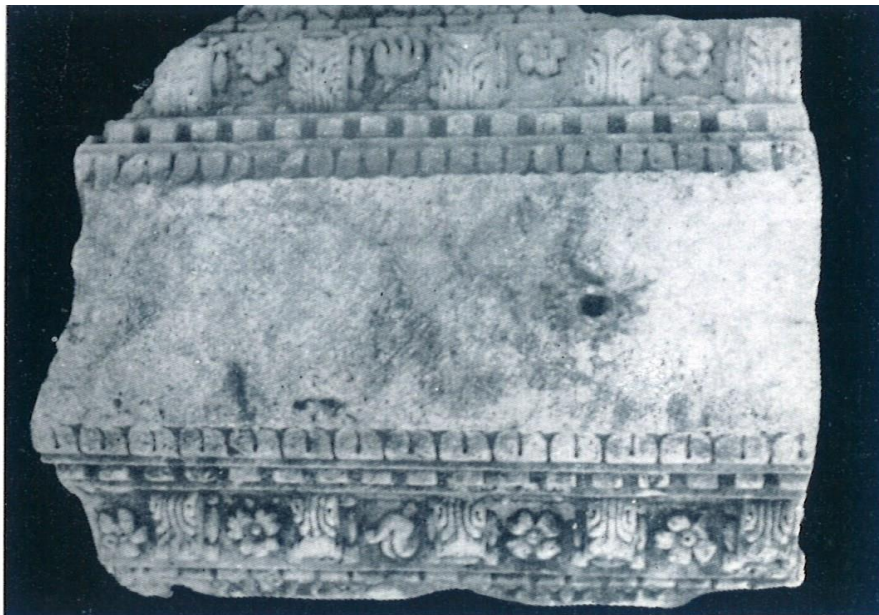

Slika 6. Maketa svetišta

73) Nin (*Aenona*) smješten na otočkom pješčanom sprudu kružnog oblika. Studijem postojeće situacije, arheoloških rezultata i zračnih snimaka moguće je ustanoviti težnju k ortogonalnoj organizaciji gradskog areala, koja je nezavisna od morfologije otočića. 1. — kapitolij na forumu; 2. — rimska gradska vrata s bočnim kulama kvadratnog tlocrta; 3. — položaj južnih rimskih gradskih vrata; 4. — inzulat u okolišu crkvice Sv. Križa (Suić).

Slika 7. Položaj hrama na forumu

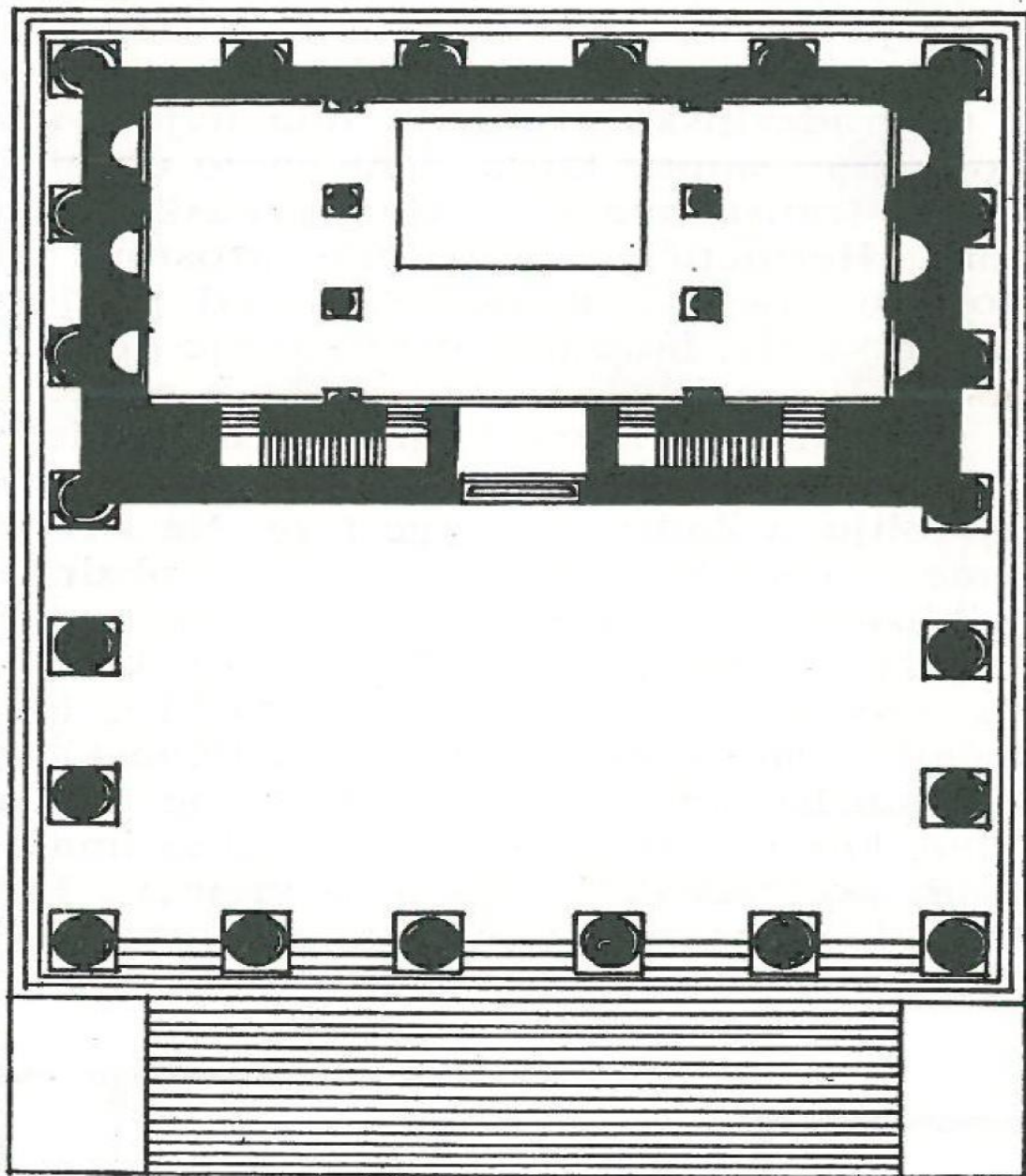

Slika 8. Ulomak vijenca trijema oko hrama

Ruševni ostaci rimskog hrama na forumu stare Aenone.

Slika 9. Ostatci hrama

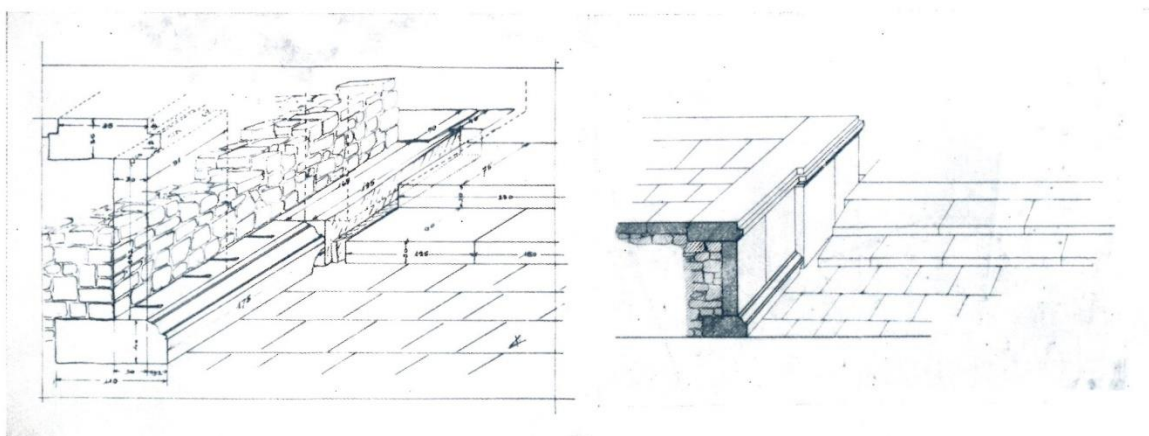

87) Kapitolinski hram s trodjelnom cellom iz Nina (*Aenona*), tlocrt i rekonstrukcija pogleda s pročelja (Iveković — Suić).

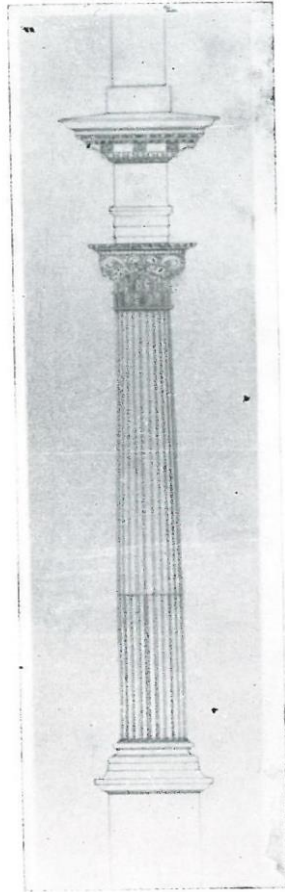
Slika 10. Tlocrt hrama

Slika 11. Sačuvani dio kapitela i ulomci arhitekture hrama

Slika 12. Rekonstrukcija podija hrama

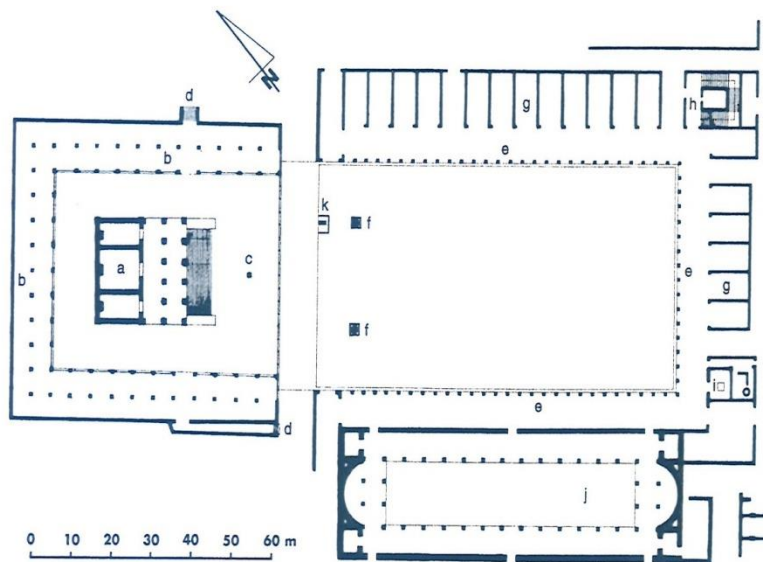
Slika 13. Anastiloza stupa

Slika 14. Ulomak vijenca s trabeacije hrama

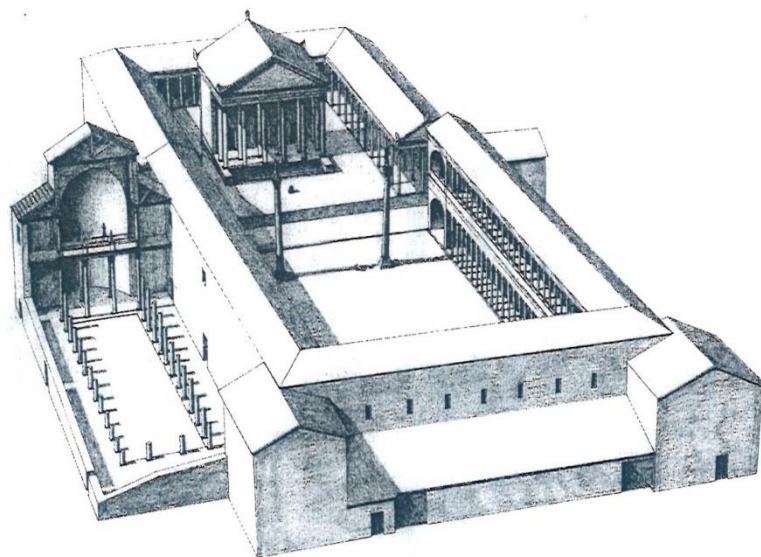

Slika 15. Ulomak portala hrama

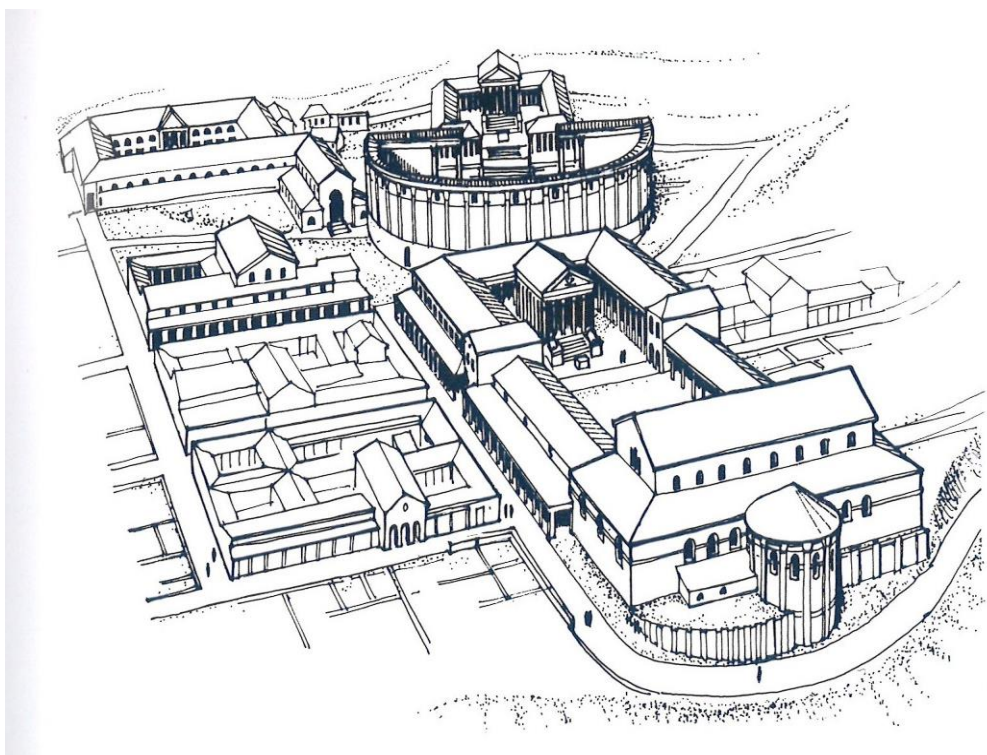
Sl. 94. Kompleks foruma i kapitolija, Zadar (*Iader*) nakon završetka izgradnje: a) kapitolijski hram s trodielnom celom; b) dvostruki trijem oko kapitolija; c) žrtvenik ispred hrama; d) bočni prilazi na kapitolij; e) jednostruki trijem s lodom oko foruma; f) monumentalni ukrasni stupovi; g) niz taberni s dvije strane foruma; h) ugao-ni sklop taberni, stubište za uspon na lodu trijema; i) nimfej s javnom česmom i latrinom; j) severijanska bazilika; k) zdenac; Suić; položaj zdenca prema Fadić 1986a

Slika 16. Odnos hrama i foruma u Zadru

Sl. 95. Komplex foruma i kapitolija, Zadar (*Jader*): pokušaj rekonstrukcije severijanske faze

Slika 17. Komplex foruma i hrama u Zadru

Slika 18. Slična kompozicija u gradu Augusta Raurica

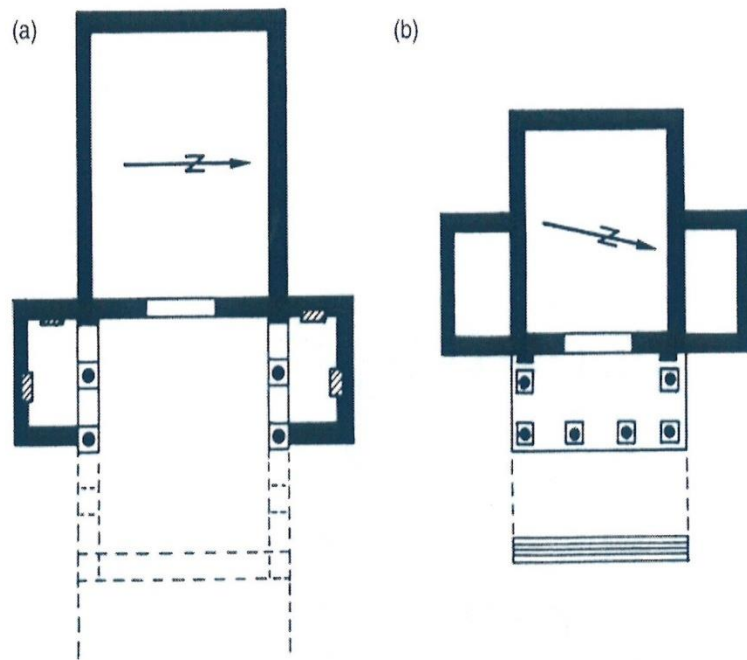

FIG. 13. Plans of Capitolia with cella and 'transepts': (a) Abthungi; (b) Althiburos (Barton, op. cit. (n. 1), fig. 8a-b).

Slika 19. Riješenje podija u gradovima *Abthungi* i *Althiburos* slično enonskom

FIG. 15. Dougga: the Capitulum seen from the earlier forum; note its placement side-on to the forum. (Photo: A. Wilson)

Slika 20. *Thougga*- kapitolij

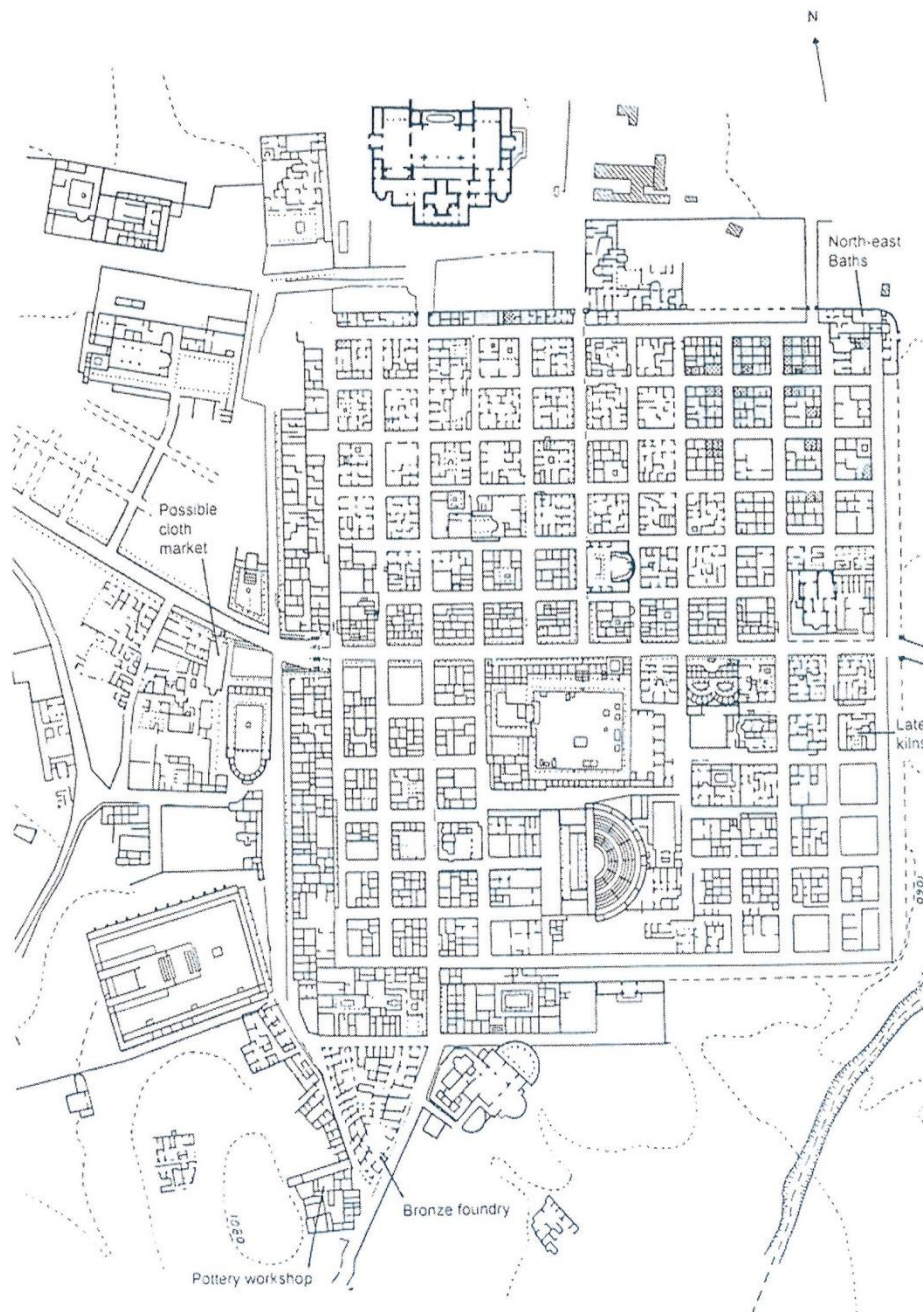

FIG. 11. Timgad: plan of the city, showing the location of the Capitolium in its own precinct at lower left, outside the original Trajanic colony (A. I. Wilson, 'Timgad and textile production', in D. J. Mattingly and J. Salmon (eds), *Economies beyond Agriculture in the Classical World* (2001), fig. 8).

Slika 21. *Thamugadi*- hram u donjem lijevom kutu i trijem oko njega

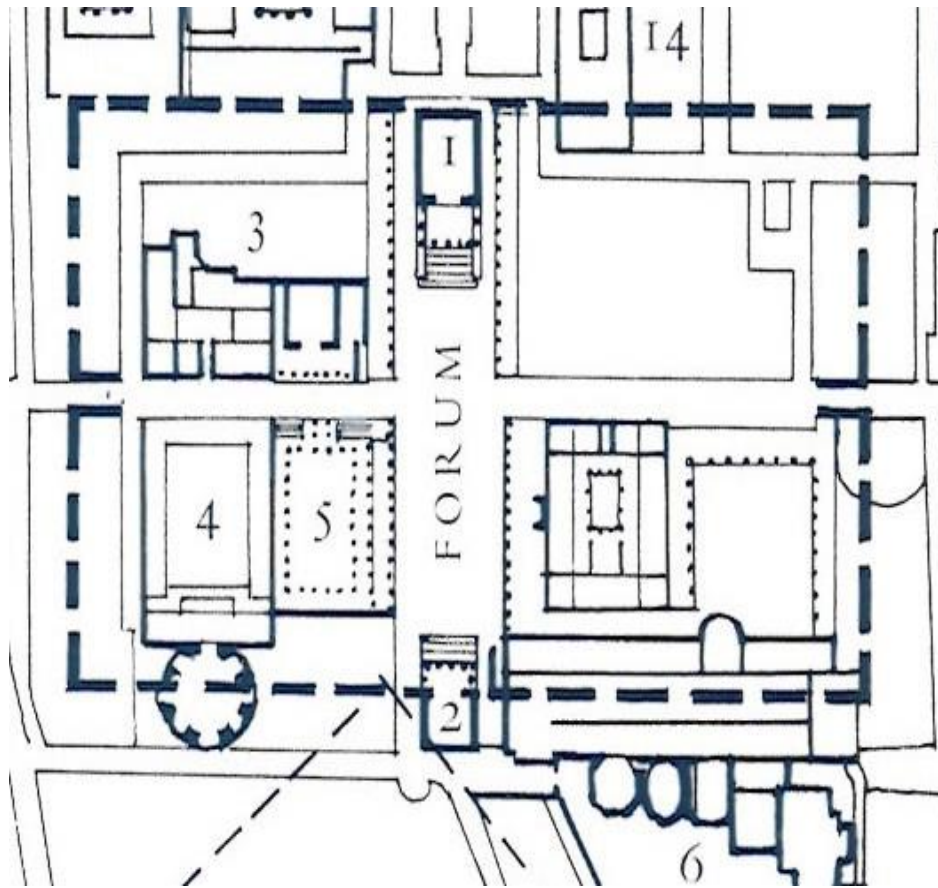

FIG. 14. Thuburbo Maius: plan showing Capitolium (T1) in relation to forum (Alexander et al., *Corpus des Mosaïques de Tunisie*, vol. II.1 (1980), plan 1).

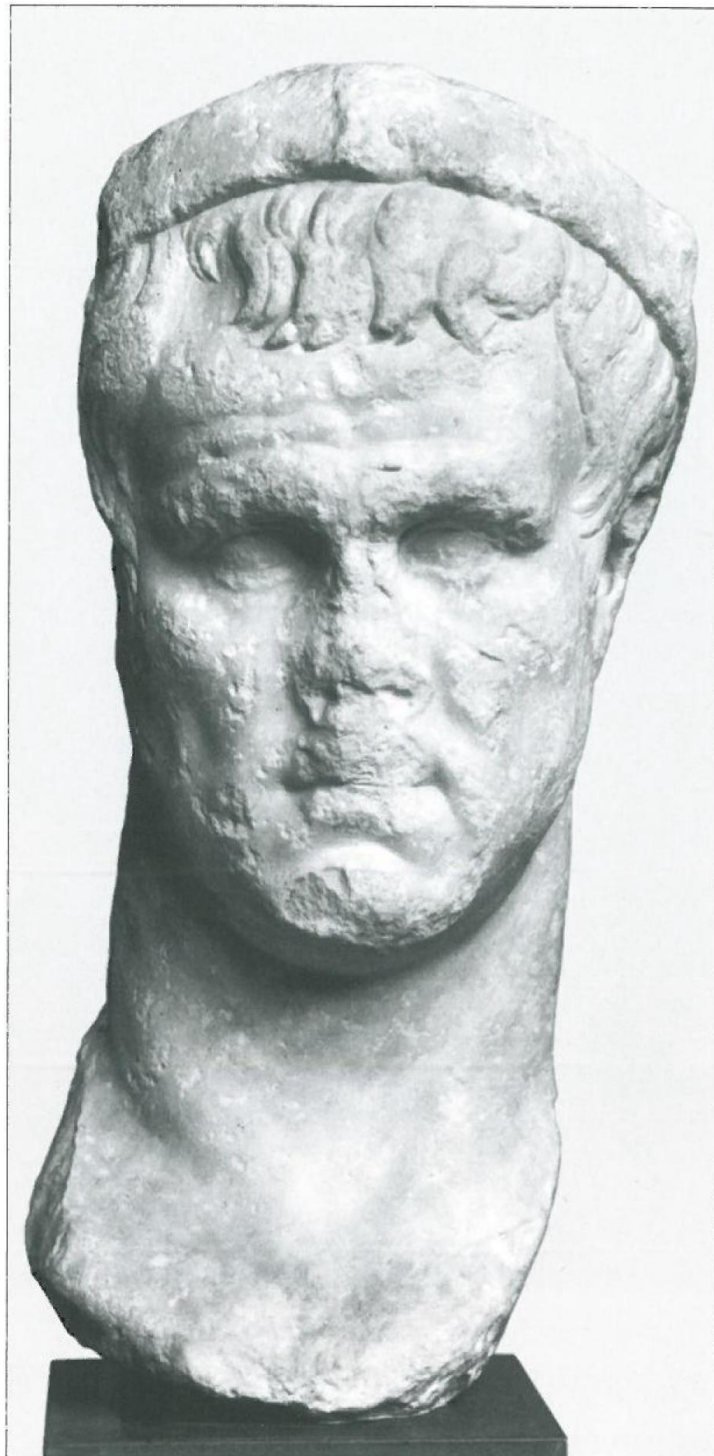
Slika 22. *Thuburbo Maius*- odnos hrama i foruma; hram je prostil heksastil s visokim podijem

Slika 23. Ostatci kapitolijske - *Thuburbo Maius*

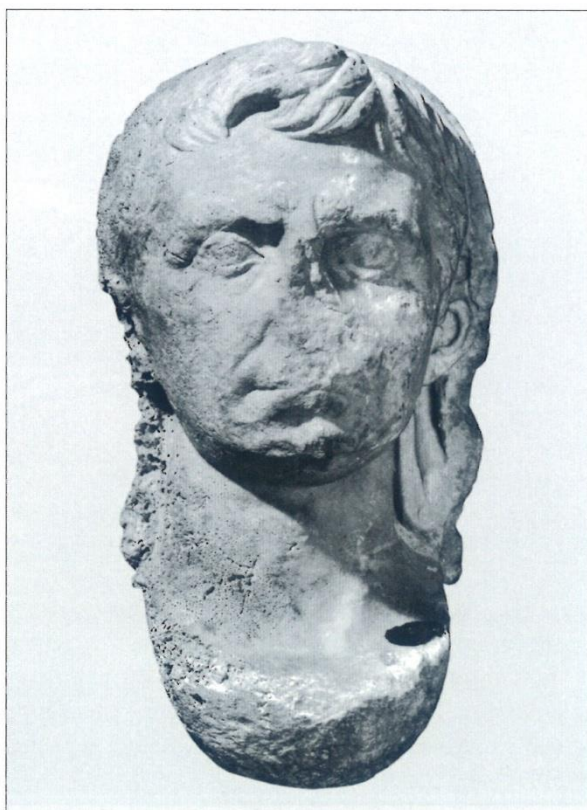

Slika 24. Kompleks hrama kao dio foruma u Ostiji

17. Portret Agrippe, Nin, vapnenac, kraj I. st. pr. Kr.,
Ny Carlsberg Gliptothek Kopenhagen.

Slika 25. Portret Agripe iz zbirke Pellegrini- Danieli

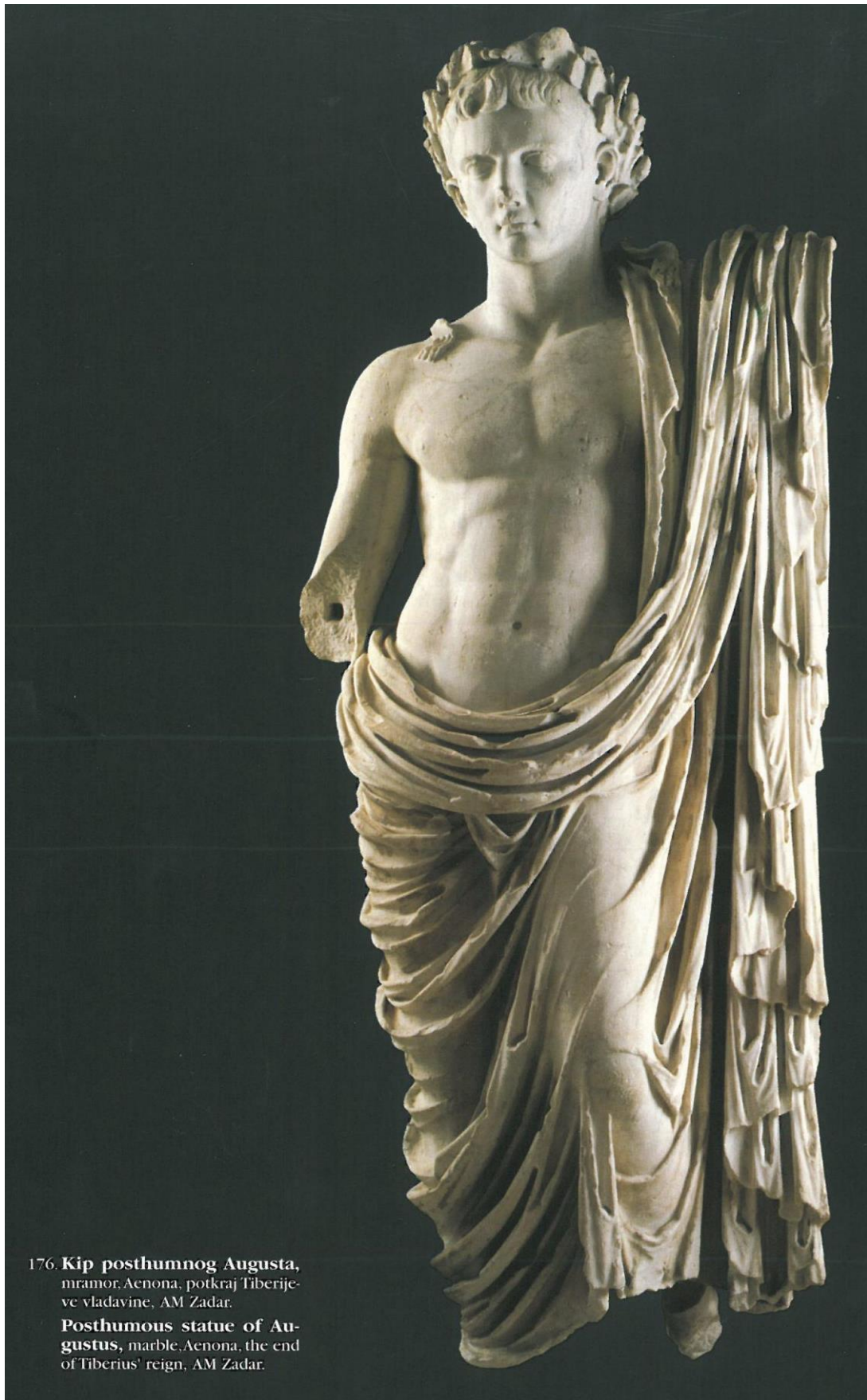

16. Portret Oktavijana, zaljev Jas u Osoru, mramor, kraj I. st. pr. Kr., Gradski muzej u Osoru.

Slika 26. Portret Oktavijana- Akcijski tip

Slika 27. Portret Augusta iz Nina

176. **Kip postumnog Augusta,** mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.

Posthumous statue of Augustus, marble, Aenona, the end of Tiberius' reign, AM Zadar.

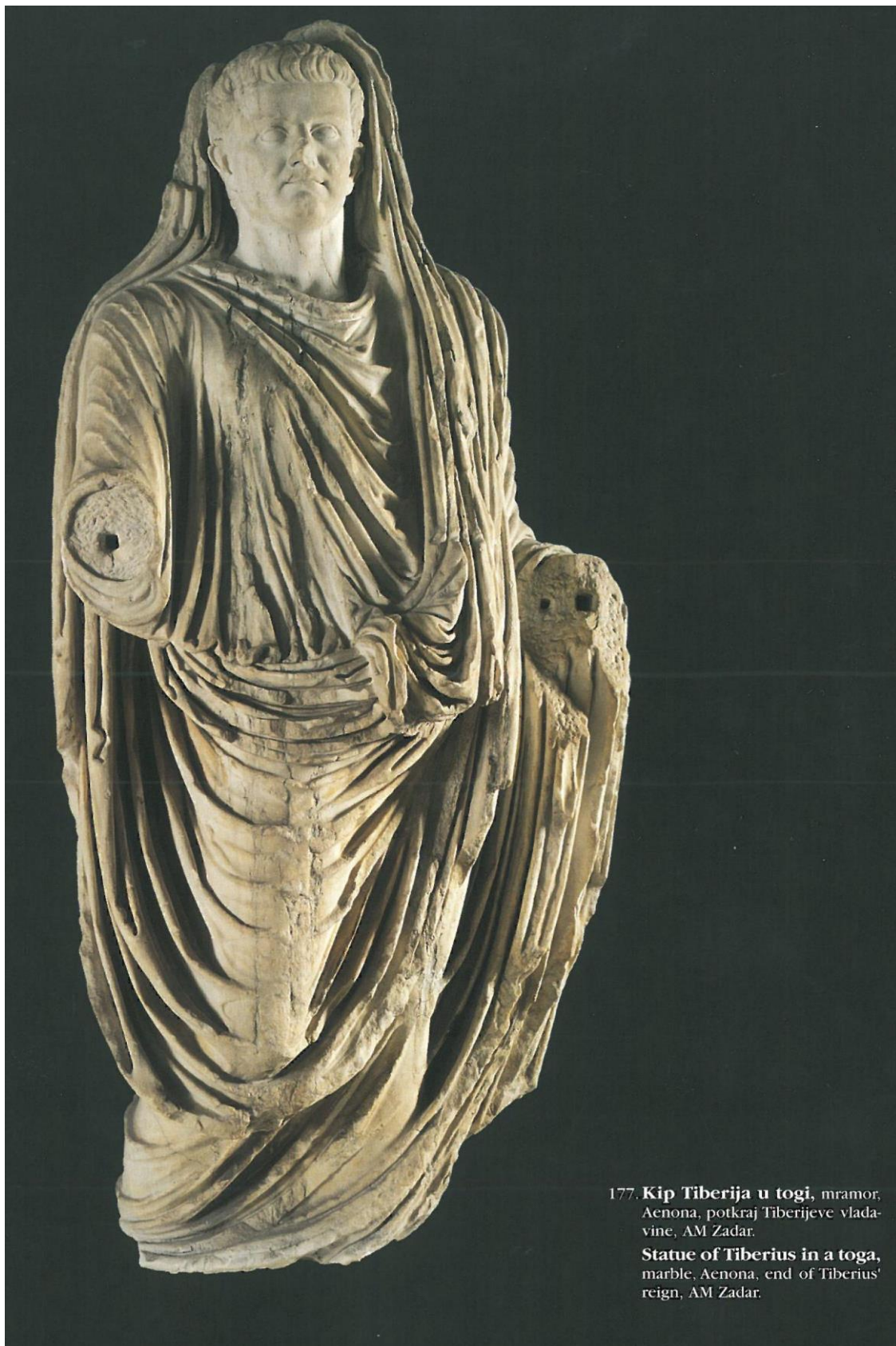
Slika 28. Kip diviniziranog Augusta kao Jupitera

Slika 29. Kip Augusta, tip Prima Porta

Slika 30. August (krajnje desno) kao Jupiter na reljefu iz Ravenne

177. **Kip Tiberija u togi**, mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.

Statue of Tiberius in a toga, marble, Aenona, end of Tiberius' reign, AM Zadar.

Slika 31. Tiberije kao augur

Slika 32. August kao augur iz Via Labicana u Rimu

178. Kip cara ili člana carske obitelji, mramor, Aenona, potkraj Tiberijeve vladavine, AM Zadar.
Statue of an emperor or a member of the imperial family, marble, Aenona, end of Tiberius' reign, AM Zadar.

Slika 33. Statua diviniziranog cara ili možda Julija Cezara

Slika 34. Car Klaudije iz Lanuvija u Vatikanu

Slika 35. Klaudije kao Jupiter iz Olimpije

35. Kip togata, Aenona, mramor, poznije Tiberijevo doba, Arheološki muzej u Zadru.

Slika 36. Član carske obitelji u togi

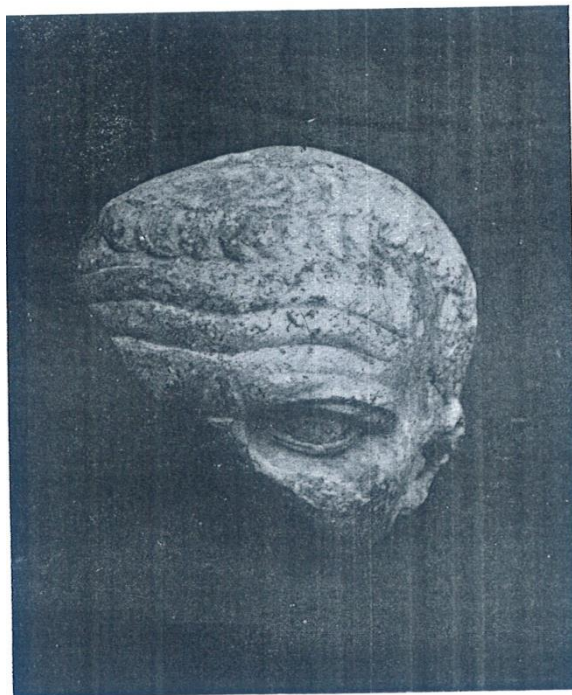
Slika 37. Akefalna statua u togi

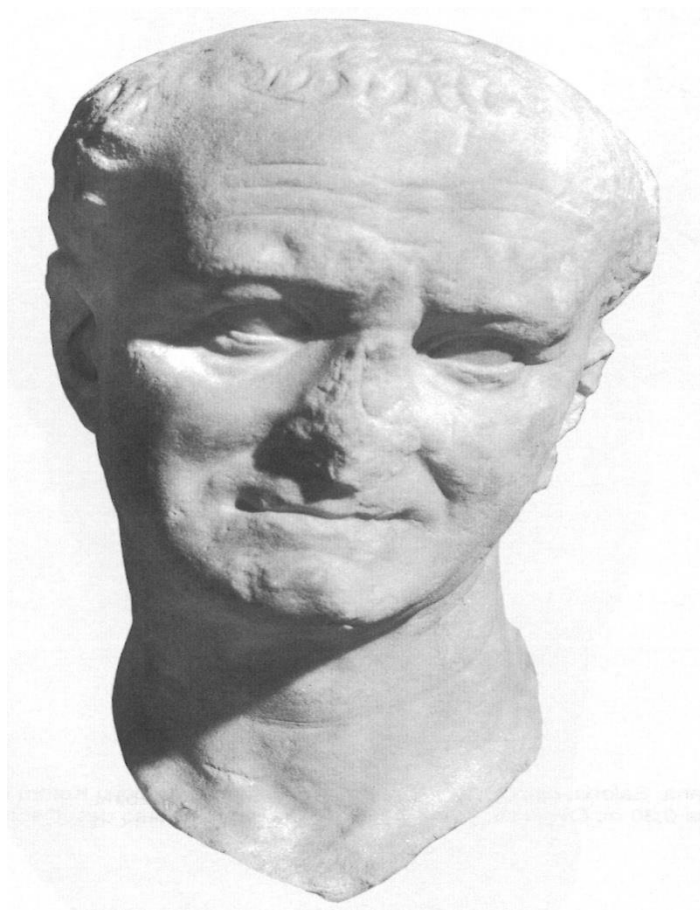
Slika 38. Portret Kaligule

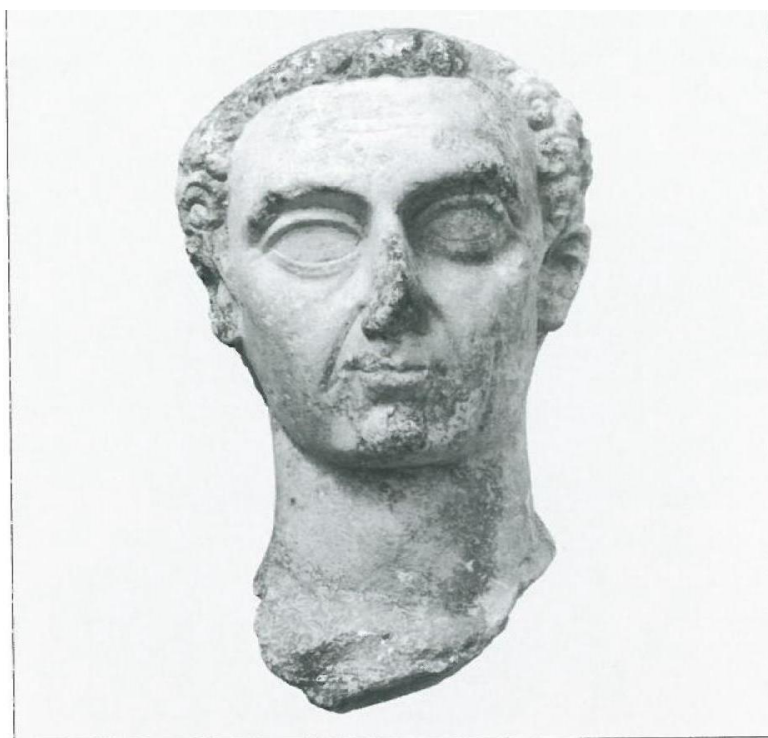
Slika 39. Glava julijevsko- klaudijevskog princa, vjerovatno Klaudija

Slika 40. Glava Vespazijana iz Enone

Slika 41. Vespazijan iz Narone

Slika 42. Portret Nerve/Domicijana

Slika 43. Kip božice Junone ili julijevsko- klaudijevske princeze

Slika 44. Kip osobe u Izidininim haljinama (carica, princeza?)

XII. Popis ilustracija

Slika 1.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla I

Slika 2.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XX

Slika 3.- preuzeto iz M. Suić 1996., slika 23

Slika 4.- preuzeto iz M. Suić 2003., slika 81

Slika 5.- preuzeto iz B. Ilakovac 2002a., slika 1

Slika 6.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXVIII

Slika 7.- preuzeto iz M. Suić 1976., slika 73

Slika 8.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXIX

Slika 9.- preuzeto iz M. Suić 1979., str. 67

Slika 10.- preuzeto iz M. Suić 1976., slika 87

Slika 11.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXIV

Slika 12.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXVI

Slika 13.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXVII

Slika 14.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXVII

Slika 15.- preuzeto iz M. Suić 1968., tabla XXVIII

Slika 16.- preuzeto iz M. Suić 2003., slika 94

Slika 17.- preuzeto iz M. Suić 2003., slika 95

Slika 18.- preuzeto iz J. B. Ward- Perkins 1994., slika 134

Slika 19.- preuzeto iz J. C. Quinn- A. Wilson 2013., slika 13

Slika 20.- preuzeto iz J. C. Quinn- A. Wilson 2013., slika 15

Slika 21.- preuzeto iz J. C. Quinn- A. Wilson 2013., slika 11

Slika 22.- preuzeto iz J. C. Quinn- A. Wilson 2013., slika 14

Slika 23.- preuzeto iz J. B. Ward- Perkins 1994., slika 275

Slika 24.- preuzeto iz J. B. Ward- Perkins 1994., slika 72

Slika 25.- preuzeto iz N. Cambi 2005., slika 17

Slika 26.- preuzeto iz N. Cambi 2005., slika 16

Slika 27.- preuzeto iz N. Cambi 2000., kat. br. 24, tab. 20

Slika 28.- preuzeto iz N. Cambi 2002., slika 176

Slika 29.- preuzeto iz D. E. E. Kleiner 1992., slika 42

Slika 30.- preuzeto iz D. E. E. Kleiner 1992., slika 121

Slika 31.- preuzeto iz N. Cambi 2002., slika 177

Slika 32.- preuzeto iz D. E. E. Kleiner 1992., slika 41

Slika 33.- preuzeto iz N. Cambi 2002., slika 178

Slika 34.- preuzeto iz D. E. E. Kleiner 1992., slika 106

Slika 35.- preuzeto iz D. E. E. Kleiner 1992., slika 107

Slika 36.- preuzeto iz N. Cambi 2005., slika 35

Slika 37.- preuzeto iz N. Cambi 1998., slika 7

Slika 38.- preuzeto iz N. Cambi 2000., kat. br. 45, tab. 53

Slika 39.- preuzeto iz N. Cambi 2000., kat. br. 27, tab. 26

Slika 40.- preuzeto iz M. Kolega 1989., tabla XII

Slika 41.- preuzeto iz N. Cambi 2000., kat. br. 58, tab. 75

Slika 42.- preuzeto iz N. Cambi 2005., slika 36

Slika 43.- preuzeto iz K. A. Giunio 1992., slika 1

Slika 44.- preuzeto iz N. Cambi 2005., slika 38

XIII. Sažetak

Augusteum Aenonae

Ključne riječi: rimski carski kult, teokracija, Enona, kapitolijski hram, carske statue

Štovanje rimskih careva i njihovih obitelji vuče svoje podrijetlo iz dvije tradicije koje su se međusobno isprepletale. Prva je ona starija, orijentalna, koja seže do pojma vladara- boga u civilizacijama Egipta i Mezopotamije. Taj koncept teokracije se prebacuje na perzijsku državu a preko djelovanja Aleksandra Velikog ulazi u grčki svijet i na taj način stvara helenističku civilizaciju. Kako se rimska država sve više širi na Istok, njeni vojskovođe dolaze u doticaj s tim idejama i počinju prihvaćati počasti jednake onima koji su se davali bogovima. Taj proces kulminira Cezarovom uspostavom vlasti i ideje o njegovom božanskom podrijetlu i statusu boga nakon smrti, što prihvaća i prvi car August i carevi nakon njega (doduše ne svi).

Paralelno s tim događajima, Enona, kao jedan od liburnskih centara, počinje proces uključivanja u rimsku državu. Neke municipalne forme dobiva za Augusta, građansko pravo za svoje stanovnike vjerovatno za Tiberija a tada se grade i urbanistički sadržaji: zidine, gradska vrata, most, akvedukt. Za flavijevske dinastije Enona dobija svoj kapitolijski hram, koji je zamišljen kao hram posvećen kapitolijskoj Trijadi no tokom gradnje ili malo nakon završetka dobiva karakter Augusteuma, građevine za opsluživanje carskog kulta. To je dokazano obiljem carskih statua i epigrafskim natpisima koji spominju članove kolegija Augustala. Hram je arhitektonski bio prostil heksastil (ustvari varijanta pseudoperiptera, gdje su bočni stupovi uključeni u zide). Na njegovom mjestu je ranije, u Augustovo doba, bio podignut manji hram, prostil tetrastil s četiri stupa na pročelju. Grupe statua imperatora su vjerovatno stajale na forumu; neke su mogle i u nišama hrama no to je malo vjerovatno. Početna grupa je proširena barem dva puta. Očuvana je glava Marka Agripe, što možda sugerira i grupu iz Augustova vremena koja bi uključivala Augusta, Agripu i njegovu djecu (prijestolonasljednike). Najbrojnija grupa je iz Tiberijeva vremena, sadrži diviniziranog Augusta, možda diviniziranog Cezara, zatim Tiberija kao augura te ostale članove carske obitelji, pretedente na prijestolje; vjerovatno Druza Mlađeg i Germanika, možda i njihovu djecu i žene. Skupinu je vjerovatno inaugurirao namjesnik provincije i patron Enone Lucije Volusije Saturnin. Za dinastije Flavijevaca gradi se monumentalni hram i dolazi do nove skupine carskih portreta; nađene su glava Vespazijana i glava cara Nerve prerađena od Domicijanova portreta.

Summary

Augusteum Aenonae

Key words: theocracy, roman imperial cult, Aenona, Capitoline temples, imperial statues

Two traditions, mutually interwoven, formed the basis for the development of the Roman imperial cult. Ancient civilizations of Egypt and Mesopotamia were roots from which the older, Oriental tradition came to be. Ideas of ruler- god and theocracy entered the Hellenic world through Persian Empire and its conquest by the hand of Alexander the Great; such series of events formed a new, Hellenistic civilization. Cults of the living and deceased rulers were established by Diadochi, heirs and rulers of the shattered Alexander's empire. By conquering the east of the Mediterranean, Roman generals came across these types of worship and began to accept honors equal to those given to the gods. This process reached its peak in Ceasar's supremacy in the Roman state and his proclamation of him being god after he died. Assassination of Caesar proved just how dangerous a direct association or equation with the gods was in Rome. His successor Octavian, later emperor Augustus, therefore proclaimed himself as a divine heir of Caesar and a person who possesses divine power but is not god on Earth yet. He will reach his status as a deity once he is dead. This concept was also accepted by many other emperors. During these events, one of the Liburnian centers on the Eastern Adriatic coast, ancient Aenona, started its journey of acceptance of its community into the frames of Roman state. Process was taking place at the crucial point of forming the Roman imperial cult. In the age of Augustus, Aenona already owns some forms of municipality, such as the city council. Most probably at the time of rule of emperor Tiberius, inhabitants of Aenona received Roman citizenship. During the rule of the Flavian dynasty, the Capitoline temple was built in the city. During its construction, or immediately afterwards, temple changed its character and was used for worship of Roman emperors and members of their families; it became an Augusteum. Since it was constructed primarily as a Capitolium, it had features characteristic of such temples. According to architect Vitruvius, those features were high podium, cella divided in three parts and the highest point in town. But the character of the worship was changed which is proved by imperial statues and portraits as well as inscriptions that mention a collegium of priest designated to serve the imperial cult (*sexviri*

Augustales). There was also a minor temple (tetrastylum) which stood at the place of more recent one (built during the rule of the Flavians). It was constructed in the age of Augustus. I argue that it served for the worship of Capitoline Triad, since there is no inscription that would designate this shrine to be a temple of Roma and Augustus. Groups of imperial statues were formed here too. Initial group was extended at least two times. Head of Marcus Agrippa was found but it is not substantial evidence of a group of imperial statues at the age of Augustus. However, if there really had been such a group, then it must have had included Augustus, Agrippa and his sons, pretendents to the throne and other members of imperial family. Main group, which was probably inaugurated by the patron of Aenona Lucius Volusius Saturninus, dates at the end of rule of Tiberius. It contained statue of divine Augustus, Tiberius and most probably his heirs (Germanicus and Drusus the Younger along with their sons). Portraits of Caligula and Claudius were also identified; probably semi-naked statue in divine clothes was Caesar himself. Construction of the hexastyle temple during the rule of the Flavian dynasty followed as well as expansion of the former group of imperial portraits. Heads of emperors Vespasian and Nerva (made from the portrait of Domitian) were found too.

